

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

FİDANƏ CƏFƏR qızı SOFİYEVA

**KURT VONNEQUTUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MOTİVLƏRİNİN
SİYASİ, SOSİOLİNGVİSTİK VƏ EMOSİONAL LEKSİKASI**

HSM-060201-Dilşünashq (ingilis dili)

Magistr elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A

Elmi rəhbər: _____

Ağabəyli Vüsalə Elxan qızı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

BAKİ- 2022

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-6
I FƏSİL. LEKSİK VAHİDLƏR SİYASİ-İCTİMAİ MÜHİTİN VƏ EMOSİONALLIĞIN İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ.....	7-29
1.1.Emosiyaların verbal ifadə vasitələrinin funksional-semantik sahəsi	7-15
1.1.1. Emosional-ekspressiv leksika	15-19
1.2.Sosial-siyasi leksika	19-29
II FƏSİL. KURT VONNEQUTUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MOTİVİNİN LEKSİK VAHİDLƏRLƏ REPREZENTASIYASI.....	30-60
2.1.Kurt Vonnequt yaradıcılığı və müharibə mövzusu.....	30-37
2.2.“Sallaqxana № 5 və ya Uşaqların səlib yürüşü” romanında sosial-siyasi və emosional leksika	37-47
2.3.“Pişik beşiyi” romanında sosial-siyasi və emosional leksika.....	47-60
NƏTİCƏ	61 -63
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	64-69

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Hisslər sahəsinə, geniş diapazona malik olan emosiyalara təkcə psixoloqlar, fizioloqlar deyil, həm də ilk növbədə danışanın emosiyalarını ifadə etmək üçün istifadə olunan linqvistik vasitələrlə maraqlanan və dinləyicinin emosional düşüncəsinə təsir göstərə bilən dilçilər də diqqət yetirirlər. Emotiv leksika lüğət ənənəvi olaraq qiymətləndiricilik kimi bir kateqoriya nəzərə alınmaqla öyrənilir. Baxmayaraq ki dil öyrənmək üçün emosional amilin əhəmiyyəti olduqca tanınır, bu tədqiqat sahəsi ən çətin sahələrdən biri olaraq qalır. Qeyd edək ki, hazırda dilçilər və ədəbiyyatşünaslar bədii mətnin strukturunda emosional-qiymətləndirici lüğətin roluna böyük diqqət yetirirlər. Dilçilikdə öz mövqeyini ümumiləşdirən antroposentrik yanaşma tədqiqatçıları qiymətləndirmə və emosiyaları ifadə edən lüğətin təsvirinə müraciət etməyə sövq edir.

Lüğətin bu hissəsini təsvir edərkən hərtərəfli, yəni koqnitiv və pragmatik yanaşmaların birləşdirilməsi yanaşmasını seçmişik. Biz o mövqeyə əsaslanırıq ki, danışan kollektivin real ünsiyyətdə emosional-qiymətləndirici nitq aktlarının uğuru haqqında fikirlərinin əsasında idrak prosesləri dayanır.

Bədii mətndə hər hansı bir element vacibdir. Burda əsas diqqətimizi emosional-qiymətləndirici lüğətə yönəlddik. Onun tərkibinin müəyyən edilməsinin çətinliyini də qeyd etmək lazımdır, çünki bir çox tədqiqatçıların fikrincə, dildə istənilən bir söz danışanın qarşısına qoyduğu məqsədlərdən asılı olaraq qiymətləndirici ola bilər.

Belə ki, biz tədqiqatımızda emosional-qiymətləndirici lüğəti öz seminal strukturunda denotativ və konnotativ makrokomponentləri birləşdirən dil vahidi kimi nəzərdən keçiririk. Konnotasiyada mərkəzi mövqeni “emosionallıq” və “qiymətləndiricilik” elementləri tutur. Eyni zamanda vurğulamalıyıq ki, biz “təsvir”, “intensivlik”, “ifadəçilik” kimi konnotasiya elementlərinə toxunmuruq.

Duyğuları (sevgi, qəzəb) təsvir edən lüğət, hissələri təsvir etməklə yanaşı, danışanın duyğularını ifadə edən sözlər istisna olmaqla, öyrənilən leksik hadisələrin sırasına daxil edilmir. Stilistik olaraq qeyd olunan lüğət diqqətimizi cəlb etdi. Bildiyiniz kimi, stilistik çalarlar çox vaxt iki ölçülü olur, yəni təkcə bir dil vahidinin istifadə dairəsini deyil, həm də emosional ekspressiv və qiymətləndirici təbiətini

göstərir. Təhlil üçün yalnız qiymətləndirməni ehtiva edən və danışanın emosional vəziyyətini ifadə etməyən sözləri götürmədik (dilçilikdə adətən emosional-qiymətləndirici lüğət və rasional-qiymətləndirici ayırd edilir).

Bədii mətn ilk növbədə bizi maraqlandıran duyğular aləmi ilə əlaqələndirilir. Bədii ədəbiyyat mətnində emosional-qiymətləndirici lüğətin tədqiqi qəhrəmanın psixoloji portretini yaratmağa, əsərin ideoloji mənasını açmağa kömək edir.

Belə ki, dissertasiya işimizin obyektı Kurt Vonnequtun romanlarından davamlı nümunə üçün götürülmüş emosional-qiymətləndirici leksik vahidlərdir.

Alman əsilli Amerika yazıçısı Kurt Vonnequtun əsərində kəskin sosial problemlərə toxunulur ki, bunlardan biri də insan şəxsiyyəti, cəmiyyət və onun mənsub olduğu dövr arasındakı münaqişədir. Yazıçının dünyagörüşü onun əsərlərində təkcə obyektiv şəkildə mövcud olan aləmin şərhində deyil, həm də postmodernizmin əsas tərkib hissələrindən olan qara yumorla sıx bağlı olan müəllif üslubunun özəlliklərində də öz əksini tapmışdır. Buna baxmayaraq, davamlı təcrid, soyuqluq və kinizm ittihamlarına rəğmən, Kurt Vonnegut hər zaman idealist olub. Yazıçı öz distopiyalarını yaradaraq, həmişə oxuculara ideal dünyanın necə olması lazım olduğunu izah etmək üçün bir yol axtarırdı. Vonnequt həm öz vətəninə, həm də xaricdə tənqidçilərin və ədəbiyyatşünasların yaxından diqqətini əlb etməyi bacarmışdır. Onun haqqında tənqidi ədəbiyyat xüsusilə ABŞ-da olduqca genişdir. Yazıçının yaradıcılığına 60-cı illərin sonlarında yaranan və onun hər yeni əsəri ilə artan kəskin maraq bu gün də davam edir. Hazırda K.Vonnequt haqqında dövrü mətbuatda bir sıra, gözlənilməz sayda məqalələr yazılmışdır, bir çox ümumi ədəbi əsərlərdə onun fəsilləri yer alır, yaradıcılığı haqqında xüsusi monoqrafiyalar yaradılmış, bir çox tədqiqat məqalələrinin antologiyaları nəşr edilmişdir.

Tədqiqat işinin obyektı və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektı K. Vonnegutun “Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” və “Pişik beşiyi” romanlarında emosional lüğətin xüsusiyyətləri olmuşdur. Tədqiqatın mövzusu bədii mətnə emosional-qiymətləndirici lüğətdən istifadənin xüsusiyyətləri idi.

Tədqiqat işinin məqsəd və vəzifələri. Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq bir sıra konkret vəzifələrin həllini tələb edir:

- emosionallıq, qiymətləndiricilik, habelə konnotasiya, denotasiya kateqoriyalarını emosional qiymətləndirmənin elementləri kimi nəzərdən keçirmək, emosional-qiymətləndirici lüğətin təsnifatını təqdim etmək, “qiymətləndirmə” və “emosionallıq” linqvistik kateqoriyaları ilə bağlı mübahisəli məsələləri təhlil etmək üçün tədqiqatın nəzəri əsaslarını sistemli şəkildə təsvir etmək, aydınlaşdırmaq;

- emosional qiymətləndirmə subyektlərinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, seçdiyimiz əsərlərdə onların əhtə dairəsini təyin etmək;

- müəllifin mətn sahəsindəki emosional-qiymətləndirici dil vahidlərinin semantik qruplarını təhlil etmək;

- Kurt Vonnequtun əsərlərində emosional-qiymətləndirici lüğətin funksiyasının xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

- öyrənilən lüğət əsasında müəllifin özünün reallığın bəzi hadisələri, münasibətləri: insanlar, onların davranışları haqqında baxışlarını təşkil etmək, yazıçının dil şəxsiyyətinin fərdi müəllif xüsusiyyətlərini müəyyən etmək.

Tədqiqat işinin metodoloji bazası. Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edilmiş metodlar ümumiləşdirmə, şərh və təsnifat; müqayisəli-tutuşdurma, sintaqmatik, kontekstual təhlil, təsviri-analitik metodlardır. Yuxarıda göstərilən metodların seçimi tədqiqat obyektinin xüsusiyyəti ilə əlaqəlidir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Elmi yenilik aşağıdakılardan ibarətdir: Kurt Vonnequtun materialı əsasında emotiv-qiymətləndirici leksik vahidlərin tədqiqi və sistemləşdirilməsi. Bu aspektdə yazıçının əsərlərinin dili ilk dəfə olaraq öyrənilir. Müəllifin söz ehtiyatının bu hissəsinin təhlili bizə yazıçının özünəməxsus xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə və təsvir etməyə imkan verir.

Dissertasiyanın elmi və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, bizə emosional-qiymətləndirici leksik vahidlərin funksiyası haqqında anlayışımızı genişləndirməyə imkan verir. Emosional-qiymətləndirici lüğət öz vahidlərinin mətn məkanında müəllif subyektiv şərhə nöqtəyi-nəzərindən nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti onun materiallarından və orada təqdim olunan təhlilin nəticələrindən müasir rus dilinin tədrisi praktikasında, oxuyarkən, kurslarda, praktik məşğələlərin aparılmasında, habelə bədii mətnin linqvistik təhlili

üzrə xüsusi kursun hazırlanmasında, mətnin, ədəbi diyarşünaslığın üslubu ilə bağlı bəzi məsələlərin həllində istifadə etmək imkanından ibarətdir.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Filologiya fakültəsi nəzdində Linqvokulturalogiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun olaraq “Emosional-ekspressiv leksika” adlı məqalə dərc olunmuşdur.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi mündəricat, giriş, hər biri iki yarım-fəsil olmaqla iki fəsildən, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Tədqiqat işinin giriş hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılmışdır, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, materialları, işin obyektinə və predmetinə, elmi yeniliyi, həmçinin elmi və praktik əhəmiyyəti təyin edilmişdir. Sonda işin aprobasiyası və strukturu barədə ətraflı məlumat verilmişdir.

Ədəbiyyat siyahısında işin yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edilmiş Azərbaycan, rus və ingilis dillərində olan elmi, bədii, leksikoqrafik mənbələr və internet resurslarının linkləri qeyd edilmişdir.

I FƏSİL

LEKSİK VAHİDLƏR SİYASI-İCTİMAİ MÜHİTİN VƏ EMOSIONALLIĞIN İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

1.1.Emosiyaların verbal ifadə vasitələrinin funksional-semantik sahəsi

Emosional sözbazası bir insanın hər hansı bir ifadənin məzmununa xüsusi bir vəziyyətdə şəxsi, subyektiv yanaşmasını ifadə edən ən dəqiq vasitədir, həmçinin öz şəxsi hislərini, emosional təcrübələrini ifadə edən bir vasitədir.

Emotik-empotik qarşılıqlı əlaqələr zamanı, onun məzmunu emosiya və əlaqələri dəyişir, bu qarşılıqlı əlaqənin müvəffəqiyyəti bir insanın emosional təcrübələrinin digərləri tərəfindən düzgün başa düşülməsindən asılıdır.

Subyektlərin emosional təcrübələri və münasibətləri müəyyən şifahi, qeyri-şifahi və fonasiya vasitələrinin istifadəsi ilə bilinir. Bununla belə, bu tanınma adətən öz ana dilində ünsiyyət qurarkən uğurlu olur. Əgər ünsiyyət xarici dildə qurularsa, o zaman şifahi, qeyri-şifahi və fonasiya vasitələrinin səhv şərh edilməsi mümkündür, çünki müxtəlif mədəniyyətlərdə həmin vasitələr ifadə və məna baxımından uyğun gəlməyə bilər. Odur ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyət çərçivəsində emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqə subyektlərinin ana dilinin vasitələri ilə müqayisədə emosiyaların və münasibətlərin şifahi, qeyri-şifahi və fonasiya ifadəsinin xarici ölkənin mədəni vasitələrinə yiyələnmələri uğurlu aparılan ünsiyyətə töhfə verən mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində qarşı tərəfi düzgün başa düşmək üçün vacibdir [5, s.76].

Emosiya və əlaqələrin ifadə vasitələrinin təqdimatı, miqdarı və dərəcəsi ünsiyyət quran şəxs, onların müəyyən mədəniyyətə mənsubluğu və fərdi və digər xüsusiyyətləri tərəfindən müəyyən edilir.

Şifahi, qeyri şifahi və fonasiya vasitələri bir vahidi təşkil edir, bununla da bəzi vasitələrin tam başa düşülməsi yalnız digərlərinin nəzərə alınması ilə mümkündür.

Emosiyalar, onların dildə müəyyən edilməsi məsələsi, onların tənifatı və daha çoxu uzun müddətdir ki, dilçilər tərəfindən xüsusi tədqiqat mövzusu olmamışdır. S.L.Fesenkonun qeyd etdiyi kimi, emosiyaların dilçilik tədqiqatında tematikləşdirilməsinə təkan nitqin emosional yanaşmasının linqvistik nəzəriyyəsinin

olmaması haqqında bəyanatı olmuşdur, baxmayaraq ki, emosiyalar mütləq şəkildə leksik semantik sahəyə daxil olur, bu müvafiq təcrübələrin, emosiyaların adlandırılması və onların semantik miqyasına dair təcrübələrin nəticələri sübut edilir ki, bu da öz növündə simvolik obrazın semantik və emosional təzahürünü, onun subyektiv məzmununu aydın şəkildə göstərir [39,s.35].

Dilçilik üzrə aparılmış bir neçə tədqiqatda dildə emosiya məsələsi ön plana çıxarılmışdır. Nitqdə emosional yanaşmanın mövcud olması S.Balli tərəfindən də vurğulanmışdır: “Canlı nitq bütün təzahürləri ilə birlikdə natiqin psixi vəziyyətindən, müəyyən situasiyadan və sosial mühitdən asılı olaraq olduqca fərqli nisbətlərdə təqdim edilən məntiqi və emosional tərəfi ortaya qoyur” [14, s. 29].

Emosionallığın dərəcəsi və intensivliyi məsələ, xüsusi anadili danışanlar arasında reallığın emosional qiymətləndirilməsində təzalıqın mövcudluğunu izah edən mədəniyyətə aid olmaqla müəyyən edilir.

A.Vejbitskaya nitqin emosionallığını, “hisslərə və onların müstəqil ifadəsinə aydın bir vurğu, rus nitqinin yüksək emosional intensivliyi, emosiyaların və emosional çalarların ifadəsi üçün linqvistik vasitələrin zənginliyini” vurğulayır [17,s.65].

İnsan psixologiyasına təkə mücərrəd plan anlayışları deyil, həm də zehni plan anlayışları, yəni emosionallıq, qiymətləndiricilik, sabit davranışlar, stereotiplər, vərdişlər, etiket və müəyyən bir mədəniyyətin digər təzahürləri daxildir. Bütün bunlar dil həmin dildə danışanların “mədəni yaşayış yeri”nin mühiti olduğundan dildə öz əksini tapır [17, s. 29].

Dünyanı kateqoriyalara ayırma yolları, eləcə də reallığın hansı məqamlarının konkret leksik və qrammatik formalarda semantik açar rolunu oynaması cəmiyyətin ümumi mədəni oriyentasiyası ilə müəyyən edilir.

V.İ.Şaxovskinin qeyd etdiyi kimi, insanın emosional təcrübələrinin verbalizasiyasının üç növü vardır: onların tərcüməsi (təyinatı), ifadəsi və təsviri. Bütün emosionallıq dil sisteminin və nitqin bütün səviyyələrində təmsil olunur, özünəməxsus inikas (ifadə) vasitələri və üsullarına malikdir: fonetik səviyyədə - səslərdəki fonoloji dəyişikliklər (məsələn, müddətin dəyişməsi, aspirasiya və s.),

vurğu və intonasiya vasitələri; morfoloji səviyyədə – söz tərkibi və geniş diapazonda mehrban və ya alçaldıcı və s. mənə daşıyan affikslər; leksik səviyyədə – emosiyanın orta dərəcəli kateqoriyası, söz və ifadələrin kəsişməsi, emosional və gücləndirici zərflər qüvvətləndirici hissəciklər, modal sözlər, nida əvəzlilikləri, əvəzlilik sözlər, söz gücləndiriciləri, metaforalar və s; frazeoloji səviyyədə; sintaktik səviyyədə sözlərin adi sırasını dəyişdirən xüsusi sintaktik modellər, elliptik konstruksiyalardan istifadə, inversiya, təkrar və s [40, s.38].

Bir qayda olaraq, kompleksdə nitqdə emosiyaların konseptuallaşdırılması üçün çoxsəviyyəli vasitələr görünür. N.A.Krasavski dilin leksik və frazeoloji səviyyələrini ən kommunikativ mərhələ adlandırır [29, s.98].

Emosional mənənin ifadə üsullarının öyrənilməsi əsasında çoxsəviyyəli açıq və gizli dil vasitələri sistemini ayırmaq mümkündür. Emosional mənənin aydın şəkildə təmsil olduğu və emosionallığın heç bir kontekst olmadan açıq şəkildə ifadə olduğu açıq emosional vasitələrə emosional üsullar, müəyyən emosiyaları və təcrübələri təyin edən, adlandıran, sözün - isimlər, fellər, iştirakçılar, sifətlər, zərflər və s., onların təyin etdiyi cisim və hadisələrin müəyyən qiymətləndirilməsi olan düzgün leksik mənəsində, duyğuları bilavasitə ifadə edən və emotiv mənədən başqa heç bir mənəsi olmayan təhqiramiz, mehrban sözlər, ad bildirən, gücləndirən-məhdudlaşdırən sözlər və modal hissəciklərin subyektiv məntiqi mənəsinə daxil olan emosionallıq seması daxildir. Emosional lüğətin bu sinfinə həmçinin nitq ünsiyyəti normalarını pozmağın ən geniş yayılmış üsullarından biri olan invektivlər də daxildir. Təcavüzün şifahi forması kimi çıxış edən invektiv, ünvan sahibinin alıcıya qarşı subyektiv incidici münasibətini əks etdirən bəyənilməz və istehzal ifadələrdən tutmuş kobud aqressiv qınama, təhqir və ya istehzaya qədər bir sıra pragmatik mənələri çatdırır. Bunlara söyüşlər, vulqarizmlər və s. daxildir İnvektivlik yalnız müəyyən kontekst daxilində keçərlidir.

Emosionallığı açıq şəkildə morfoloji vasitələrdən istifadə etməklə, yəni söz yaradan prefikslər, mehrban, alçaldıcı, bənzərlik və s. bildirən şəkilçilər vasitəsilə də ifadə etmək olar [6].

Emosionallığın kontekstlə müəyyən edilən nəzərdə tutulan leksik ifadə vasitələrinə emotivlər-konnotativlər, metaforalar, perifraza, istehza təşkil etməyən söz birləşmələri, frazeoloji birləşmə, bir sıra sintaksis vasitələri, xüsusən: sözlərin sırasını dəyişmək; inversiyalar, təkrarlar, sintaktik cəhətdən əlaqəli olmayan elementlər, elliptik strukturların yaranması, cümlələrin sintaktik mürəkkəbliyini aradan qaldırmaq, nida, sual cümlələrinin tez-tez görünməsi və s.daxildir.

Emosionallıq kateqoriyası da linqvistik vasitələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsindən formal şəkildə həyata keçirilə bilər, yəni emosional münasibəti birbaşa sözlərlə əks etdirmək həmişə mümkün olmur. Emotivliyin formal əlamətlərini nəzərə alaraq, emosional mənası müxtəlif fonetik (fonoloji) vasitələrlə ifadə olunan açıq və gizli emosional vasitələri ayırmaq mümkündür.

Dilçilər emosiyanın fonetik ifadəsini xüsusilə fərqləndirici artikulyasiya, səslərin artikulyasiyasında dəyişikliklər, səslərin xarakterik olmayan birləşmələrinin meydana gəlməsi, intonasiyanın dəyişməsi, vurğu, sait və samitlərin uzanması, tempin, ritmin, səsin gücünün, melodik konturun dəyişməsini və s. qeyd edir [41, s.44].

Empatik insan həm də nəzakətliliyin mənəvi və etik prinsipinə əsaslanan nitq etiketinin düsturlarını bilməlidir. Nitq etiketi prosesi şəxsiyyətlərarası ünsiyyətdə konstruktiv qarşılıqlı əlaqə formasıdır. Nitq etiketi düsturlarının kommunikativ məqsədi dil vasitəsilə nitq etiketi normalarını tənzimləmək və nəzarət etməkdir. Nitq etiketlərinin quruluşu milli, məhəlli, fərdi və qrup xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir.

Nitq etiketinin düsturları mədəniyyətlərarası ünsiyyət iştirakçılarında müsbət münasibət bildirmək üçün zəruridir və empatik ünsiyyətin tərkib hissəsidir.

Adekvat ünsiyyət üçün aktual və vacib olan sadə emosiyaların təyini, ifadəsi və təsviri vasitələri məsələsi deyil, həm də dilçi şəxsiyyətlərin body language of emotions adlanan sahədə səriştəsi, yəni emosiyaların şifahi koduna sahib olmasıdır.

Qeyri-verbal və fonasiya vasitələri birmənalı ola bilər və mədəniyyətdən, situasiyadan, məkandan, zamandan, yaşdan, sosial təbəqədən, sosial roldan, insanlar arasındakı münasibətlərdən və s. asılı ola bilər.

Qeyri-verbal və fonasiya vasitələri informativ, kommunikativ, idrak, ifadə, tənzimləmə və təsvir funksiyalarını yerinə yetirir; məna və emosiyaların ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət tərəfdaşlarının münasibətlərinin keyfiyyətini və dəyişməsinə ifadə edir, bu münasibətləri formalaşdırır. N. Lemkenin qeyd etdiyi kimi, insan hissləri birbaşa bədən dilində əks olunur. Eyni zamanda, yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən qeyri-verbal və fonasiya vasitələrinin mənası onlardan istifadə edən insandan, kontekstdən, dildən, mədəniyyətdən və digər amillərdən asılıdır [16, s.55].

Fonasiya vasitələrinə ekstralingvistik (ah çəkmək, ağlamaq, öskürmək, gülmək, qışqırmaq, tıqqıltı, nəfəs almaq); paralingvistik (səsin həcmi, diapazonu, gücü, səsin yayılması, diksiya, artikulyasiya, tembr, temp, pauza, ritm, melodiya); prosodiya (frazə vurğu, sintaqmatik vurğu, məntiqi vurğu, ton, intonasiya) daxildir. İnsanın səs və dil mədəniyyəti bir-biri ilə birbaşa əlaqədərdir və şəxsiyyəti bu cür təmsil edir. Səsin tonunu qaldırmaq və ya azaltmaq, ifadə tərzini, səsin gücünü artırmaq və ya azaltmaq, fasilələrin müddəti və xarakteri, həmçinin nitqin tempi və ritmindəki dəyişikliklər, nitqin təbiəti, tembrdəki dəyişikliklər, intonasiya vasitəsilə ünsiyyət quran şəxslər bir-birlərinin fikirlərini başa düşürlər və duyğularını duyğularını anlayırlar. Səs emosional vəziyyətləri idarə edir.

Nitqin emosionallığı səsin tembrini ilə sıx bağlıdır, müəyyən hisslərlə ifadə olunursa, ona emosional tembr deyilir. Müsbət emosiyalar təzahür etdikdə yumşaq, mülayim, xoş; mənfi olduqda isə kəskin, kəsici, əsəbi tembr olur. Səsin gücü tembrin ifadə olunmasında və ritmik qəlibdə dəyişikliklərlə birlikdə ifadəyə müxtəlif emosional çalarlar verməyə imkan verir.

E.M.Vanyakinanın qeyd etdiyi kimi, almanlar arasında nitq prosesində intonasiya, səsin yüksəkliyi və tembrinin xüsusi rolu var [16, s.56].

Ünsiyyət quran şəxslərin qarşılıqlı əlaqəsi zamanı bir-birini daim dəyişən müxtəlif səs modulyasiyaları danışanın daxili vəziyyətindən asılıdır. Məsələn, S.Smit və D.Şaffer hesab edirlər ki, əksər kommunikativ kontekstlərdə nitqin sürətlənmiş tempi qıcıqlanma, narahatlıq, yavaş temp isə qərarlılıqdan xəbər verir; səsin həcmində artırılması adətən narahatlıq, qıcıqlanmanı ifadə edir; səs tonunun aşağı salınması isə narazılıq, məyusluq, inamsızlıq əlaməti ola bilər.

Nitqin emosional kontekstinə fasilələr də daxildir: emosional vəziyyət nə qədər çox ifadə olunarsa, nitqdəki dalğalanmalar bir o qədər aydın olur və fasilələr bir o qədər müxtəlif olur: qətiyyətsizlik üzrə fasilələrin sayının artması, əks təsirin axtarış fasilələrinin yaranması, deyilənlərin əhəmiyyəti və s [39, s.53].

Bir-biri ilə sıx əlaqəli, fonasiya vasitələrini tamamlayan və zənginləşdirən qeyri-şifahi vasitələr olmadan emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqə qeyri-mümkündür.

Qeyri-şifahi ünsiyyət tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə başa düşülür. Duyğuları və münasibətləri ifadə edən qeyri-şifahi vasitələr arasında optik-kinetik, cisim və məkan fərqlənir.

Qeyri-vebal davranış “fərd tərəfindən əldə edilmiş, fərdi, xüsusi olaraq həssas hərəkət və davranış formasına çevrilmiş qeyri-verbal ünsiyyət vasitələrinin təşkilinin sosial və bioloji cəhətdən müəyyən edilmiş üsuluna istinad edir [39,s.53].

Optik-kinetik vasitələrə jestlər, mimikalar, simanın rənginin dəyişməsi, baxışın istiqaməti, onun müddəti və tezliyi, göz yaşları, pozalar, duruş, yerləş, qapını çırpılması daxildir. Y.A.Pokrovskaya emosional kinemi, yəni hər hansı tam və müstəqil mimik və jest hərəkətini və hər hansı bir duyğunu şifahi şəkildə ifadə edərək ayırd edir. Kinesika hissələrin, duyğuların və münasibətlərin xarici təzahürləridir. Məlumdur ki, məlumat mübadiləsinin ən qədim üsullarından biri də jestdir. Jest onunla orqanizmin vahid əsas-emosional vəziyyəti ilə bağlı olan emosiyalar dilinin üzvi tərkib hissəsidir. Ünsiyyət prosesində konquensiyanı, yəni jestlərin və nitq ifadələrinin uyğunluğunu unutmamaq olmaz. Nitq ifadələri və onu müşayiət edən jestlər uyğun olmalıdır. Jestlər ilə ifadələrin mənası arasındakı ziddiyyət yalanın göstəricisidir [35, s.232].

Mədəniyyətlərin nə qədər fərqli olmasından asılı olmayaraq, hər yerdə, insanın emosional həyəcanının artması ilə yanaşı, onun narahatlığı, jestlərin intensivliyi artır, həmçinin ünsiyyət quran şəxslər arasında tam anlaşmaya nail olmaq istəyi varsa, bu, xüsusən də bəzi səbəblərdən çətindir.

Fərdi jestlərin spesifik mənası müxtəlif mədəniyyətlərə görə dəyişir. Bununla belə, bütün mədəniyyətlərdə jestlər var, bunlar arasında aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

1) Ünsiyyət (salamlama, sağollaşma, diqqəti cəlb etmə, qadağalar, razılıq, mənfi, sual jestləri və s.);

2) Modal, yəni qiymətləndirmə və fikir bildirmək (təsdiq, narazılıq, etibar və inamsızlıq, çaşqınlıq jestləri və s.);

3) yalnız nitq ifadəsi kontekstində mənə kəsb edən təsviri jestlər.

Mimikalar bütün universal emosiyaları və münasibətləri: kədər, sevinc, xoşbəxtlik, nifrət, narazılıq və s. ifadə etməyə kömək edir. Üz əzələlərinin gərginliyi və rənginin dəyişməsi müxtəlif emosional vəziyyətlərdən qaynaqlanan həyəcanın əlamətləridir: qııcıqlanma, narazılıq, qəzəb və s. Çox vaxt, mənfi emosiyalar ilə birlikdə mimikalar xarakterik hərəkətlərlə müşayiət olunur, məsələn, emosiyanın yaranmasına səbəb olan cismə əşyalar atmaq.

Bildiyiniz kimi, gözlər qəlbin aynasıdır. Gözlərin köməyi ilə ifadə edilən əsas mənalar ünsiyyətə hazır olmağı; digərinin iradəsinin və ya təsirinin gizlədilməsi və ünsiyyət prosesinə və tərəfdaşın davranışına nəzarət; əlaqə qurmaq istəyini bildirir. L.L.Fedorovanın qeyd etdiyi kimi, empatik dərkətmənin tərkib hissələrindən biri birbaşa göz təması, baxışların qarşılıqlı əlaqəsidir. Emosional vəziyyəti ifadə edən əlamətlər bu kanal vasitəsilə tutulur. Fikrimizcə, təbəssüm emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqədə mühüm rol oynayır. Bu, emosional ekspressiv intonasiya, nitqin tonu və müsbət emosiyaları ifadə edən bütün üz ifadələri ilə sıx bağlıdır. Üzdə və gözlərdəki təbəssüm ünsiyyət partnyorlarında sevinc hissi yaradır, bu da uğurlu qarşılıqlı əlaqəyə kömək edir. Refleks qanununa görə, bu hərəkətlər sevinc bildirən daxili vəziyyətinə və sinir sisteminin tapşırığı yerinə yetirməyə müəyyən hazırlığına səbəb olur [70].

Başqa mədəniyyətə mənsub olan insanın duyğu qavrayışı, toxunma, səslərin eşitmə qavrayışı və eşitmə davranışı toxunma vasitələrindən fərqlənir. Bir şəxs tərəfindən taktiki sistemin qeyri-adekvat istifadəsi ünsiyyətdə çoxsaylı münaqişələrə səbəb ola bilər.

Biz həmsöhbətlərin olduğu yerə və aralarındakı məsafəyə proksemik vasitə kimi yanaşırıq. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə tərəfdaşlar, istənilən ünsiyyətdə olduğu kimi, məsafə saxlamalıdırlar.

Sərbəst ifadə olunan, bəzən isə insanın iradəsinə zidd olan duyğular avtomatik olaraq mimika və pantomimikalarda özünü göstərir, həmçinin digər insanlara da insanın vəziyyətindən xəbər verir.

İnsanın üzü müxtəlif emosional çalarları ifadə etmək üçün böyük qabiliyyətə malikdir. E.P. İlyin qeyd edir ki, insan mimikalarından istifadə edərək duyğularını ifadə etmək üçün hazır mexanizmlə doğulur [28, s.119]. P.Ekman iddia edir ki, anadangəlmə, universal, üz siqnalları ilə yanaşı, həm də emosiyaların səs siqnalları və fiziki fəaliyyətə emosional impulslar hesab edilir. İnsanların duyğularla hərəkət etdikləri zaman etdikləri hər şey, əsasən fiziki hərəkətlər və danışmaq sözləri əvvəlcədən təyin olunmur, lakin mənimsənilir və müəyyən bir mədəniyyətə və ya müəyyən bir fərdə məxsus olur. Duyğuları ifadə edən üçün universal, anadangəlmə vasitələr müxtəlif mədəniyyətlərin və müxtəlif sosial təbəqələrin nümayəndələri arasında da son dərəcə fərqli ola bilər, çünki böyüdükcə insan anadangəlmə emosionallığı idarə etməyi öyrənir [42].

Qeyri-vebal kateqoriyalar eyni fizioloji xüsusiyyətlərə malikdir (məsələn, müxtəlif mədəniyyətlərin danışçıları arasında təbəsüm eyni üz əzələləri ilə yaranır), lakin onların işlənmə formaları mədəni cəhətdən şərtlənir və həmçinin duyğuların, səs tonu və digər səs hadisələrin simvolik kodlaşdırılması məqsədlərinə xidmət edir.

Əsas qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri dünyanın əksər ölkələrində bir-birindən fərqlənmir, məsələn, başın tərpənməsi əksər ölkələrdə razılıq kimi qəbul edilir. Bununla belə, müxtəlif mədəniyyətlərdə qeyri-verbal vasitələrin istifadəsi və qavranılmasında təkcə oxşarlıqlar deyil, həm də bəzi fərqli cəhətlər də mövcuddur, çünki qeyri-verbal davranışın əksər komponentləri əldə edilir və onların mənası mədəni cəhətdən şərtlənir.

Beləliklə, emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqə emosiyaların və münasibətlərin mübadiləsidir və ünsiyyət prosesində ayrılmaz bir bütövlük təşkil edən şifahi, fonasiya və qeyri-verbal ifadə vasitələrini əhatə edir. Şifahi, qeyri-verbal və fonasiya vasitələri məlumatlandırıcı, kommunikativ, idrak, ifadə, tənzimləyici və təsvir funksiyalarını yerinə yetirir; məna və emosiyaların ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət tərəfdaşlarının münasibətlərinin keyfiyyətini və dəyişməsinə ifadə edir, bu

münasibətləri formalaşdırır. Eyni zamanda, yadda saxlamaq lazımdır ki, müəyyən şifahi, qeyri-verbal və fonasiya vasitələrinin mənası onlardan istifadə edən şəxsdən, kontekstdən, dildən, mədəniyyətdən və digər amillərdən asılıdır. Mesajın mənasını yalnız bütün bu vasitələr və onlardan istifadə amilləri nəzərə alınmaqla başa düşmək olar.

1.1.1.Emosional-ekspressiv leksika

Emosional ekspressiv sözün nə olduğunu başa düşmək üçün ilk növbədə “emosionallıq” və “ifadəlilik” kateqoriyalarına nəzər salmaq lazımdır. Bədii əsərin yaradılması prosesində bu anlayışlarla işləmək müəllifin dünya mənzərəsinin təqdim edilməsində və buna uyğun olaraq müəllif ideyasının oxucu tərəfindən adekvat və canlı şəkildə qavranılmasında mühüm rol oynayır.

İfadəlilik və ya ifadə emosionallıqdan daha aydın şəkildə leksik vahidlərdə ifadə olunan kateqoriyadır, lakin bu kateqoriyaların hər ikisi sözün ayrılmaz stilistik xüsusiyyətidir ki, onsuz duyğulara, hislərə və ya ifadələrə əsaslanan bu və ya digər təsiri çatdırmaq mümkün olmayacaqdır. “Ekspressivlik anlayışı fikir və hissləri ifadə etməyin əsas üsulu kimi müəyyən edilir və çox vaxt ifadəlilik anlayışı ilə eyniləşdirilir” [11, s.11].

Oxford İngilis dili Lüğəti aşağıdakı aşağıdakı ifadə məzmununu təqdim edir: “The action of making known one's thoughts or feelings” – birinin düşüncə və ya hislərinin ifadəsi (İngilis dili Oxford Hazırkı Lüğəti). Kembriç Lüğətində ifadənin tərifləri bir az daha dəqiqdir, lakin demək olar ki, eynidir: “The act of saying what you think or showing how you feel using words or actions” söz və ya hərəkətlərdən istifadə edərək düşüncə və ya hissləri ifadə etmə yoludur (Kembriç Lüğəti). Ekspressivliyin bu təriflərinə əsasən, ifadəlilik kimi anlayışın eyniliyini qeyd etmək lazımdır [66].

İfadə və ya ifadəlilik bədii mətnin ən mühüm komponentlərindən biridir, çünki bu mətnin məqsədi müəllifin niyyətini çatdırmaq, hadisənin baş verdiyi şəraiti çatdırmaq, müəllifin fikrini oxucuda hiss etdirmək və əsərin personajları ilə empatiya

yaratmaqdır. Bundan əlavə, ifadə sözün neytral mənasına ifadəlilik qatır və ona məna çaları verir.

Ekspressivliyin ən dolğun konsepsiyasına I.V.Arnoldun tərifində rast gəlmək olar: “Ekspressivlik dedikdə, mətnin və ya mətnin bir hissəsinin mənasını artan intensivliklə çatdıran, nitq daşıyıcısının daxili vəziyyətini ifadə edən, obrazlı və ya obrazlı olmayan emosional və ya məntiqi gücləndirici xüsusiyyətə malik olmasını nəzərdə tuturuq” [11,s.19].

Bu tərifdən də göründüyü kimi, ifadəlilik kateqoriyası dil vasitələrinin, həm tropiklərin, həm də üslub vahidlərinin istifadəsi baxımından çoxşaxəlidir və çoxsəviyyəlidir, çünki dilin fonetikdən tutmuş sintaktikə qədər demək olar ki, bütün səviyyələri istifadə olunur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, emosionallıq kateqoriyasının öyrənilməsi həmişə çox yönlü bir proses olmuşdur. I.O.Morozova qeyd edir ki, uzun illər emosionallıq kateqoriyasının tədqiqi bir neçə istiqamətdə aparılmışdır. Birinci tədqiqatda, əsas və ya ilkin duyğuları bütün duyğulardan (məsələn, sevinc, kədər) təcrid etmək cəhdlərini araşdırıldı. İkinci istiqamət emosionallıq kateqoriyasını formal yanaşma nöqteyi-nəzərindən, yəni vahidin müəyyən funksional üsluba aid edilməsi cəhətindən tədqiq etmişdir. Üçüncü istiqamət dil işarəsinin psixologiya, fiziologiya və sosiolinqvistika baxımından nəzərdən keçirilməsini əhatə edirdi. Dil emosionallığı kifayət qədər mürəkkəb bir hadisədir, ona görə də onu bütün mövcud bilik sahələri çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir [33].

Emosionallıq, öz növbəsində, ifadəliliklə sıx əlaqəli olaraq, ondan fərqləndirilməlidir. Emosionallıq “nitqdə reallığa münasibətdə, və ya başqa sözlə, reallığa subyektiv münasibətdə, danışanın hiss və əhval-ruhiyyəsinin təzahürünü bildirir”.

Emosionallıq və ifadəlilik mahiyyətcə eynidir, lakin ifadəlilik termini daha çox istifadə olunur və buna uyğun olaraq ifadəlilik kateqoriyası daha çoxşaxəlidir. Lakin bununla yanaşı, “emosional ekspressiv lüğət” termininin işlədilməsi əbəs deyil, çünki D.Kristal və D.Deyvinin fikrincə, emosionallıq çox vaxt ümumi əhval-ruhiyyə,

emosiya, həssas və ya emosional vəziyyət kimi başa düşülür və emosionallıq fərdi xarakterin, şəxsiyyətin subyektiv duyğularını ifadə etməklə fərdi xarakter daşıya bilər

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kateqoriyaların hər ikisi dil üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar bədii əsərlərin, publisistik mətnlərin və s. yaradılmasında dilin ayrılmaz tərkib hissəsi olan sözlərin, fikirlərin və ya nitq daşıyıcısının hisslərinin fərqli mənalarını ən canlı və dolğun şəkildə ifadə edən yeni linqvistik vasitələr yaratmaqla onun inkişafına töhfə verir.

Beləliklə, dilin emosionallıq və ifadəlilik kimi kateqoriyalarını nəzərə alaraq və belə bir hadisə haqqında müəyyən təsəvvürə malik olmaqla, biz emosional ifadəli sözün nə olduğunu və onun dildə necə təmsil olunduğunu başa düşə biləcəyik.

Dilin emosionallığı və ekspressivliyi kateqoriyalarını nəzərdən keçirdikdə bizə aydın oldu ki, ekspressivlik daha geniş anlayışdır, o, emosionallığı özündə ehtiva edir, bir mövzuya və ya fenomenə qarşı hissləri ifadə edir. Bu kateqoriyaların ümumi xüsusiyyətlərini qeyd etməmək mümkün deyil, çünki onlar dili canlı, duyğularla, hisslərlə, məna çalarları ilə dolu edir. Lakin onların sıx əlaqəsi ilə yanaşı fərqli xüsusiyyətləri də var və buna görə də emosional ifadəli lüğət anlayışının daha aydın anlaşılması üçün bu kateqoriyaları ayrıca nəzərdən keçiririk.

Təqdim olunan kateqoriyalar haqqında alınan məlumatlara əsasən emosional ifadəli lüğətin ümumi tərifini vermək olar. Bu, hissləri, duyğuları və ya bir şeyə münasibəti ifadə etmək üçün istifadə olunan lüğətdir. Linqvistik Ensiklopedik lüğətdə bu qənaətin sübutunu görə bilərik. “Emosional ifadəli lüğət - hissləri, əhval-ruhiyyəni və hər hansı bir şeyə subyektiv münasibətləri ifadə etməyə xidmət edən stilistik olaraq işarələnmiş leksik vahidlərdir.” Başqa bir tərif E.M.Qalkina-Fedoruk tərəfindən təqdim edilmişdir, o, emosional ifadəli lüğəti “nitq daşıyıcısının özünün keçirdiyi hissləri ifadə edən sözlər; hadisənin nitq daşıyıcısının baxışından leksik qiymətləndirilməsini ifadə edən sözlər (yəni söz-xarakteristikaları); hiss anlayışı leksik olaraq deyil, şəkilçi və prefikslər vasitəsi ilə təyin olunan sözlər kimi dəyərləndirir” [22, s.103].

E.A. Rojnova iddia edir ki, ifadənin məqsədi və mövzusunda asılı olaraq nitq daşıyıcısı və ya yazıçı ingilis dilinin leksik sistemindən özünə lazım olan söz və ya

ifadələri seçir. Məsələn eyni mövzuda rəsmi iş sənədində və svdiyi birinə məktubda müxtəlif sözlərdən istifadə olunacaq: a good day - yaxşı gün - rəsmi və ya neytral üslubda; the sweetest day - ən gözəl, heyvətəmiz gün - şəxsi məktubda. Bu hadisə ingilis dili lüğətinin funksional və üslubi təbəqələşməsi, yəni orada xüsusi leksik vahidlərin olması ilə əlaqədardır, onların seçimi dilin funksiyalarından birinin həyata keçirilməsində rolundan asılıdır: ünsiyyət, kommunikasiya və ya təsir [36,s.119].

Bu nümunə dildə emosional ekspressiv sözün fəaliyyətini aydın şəkildə göstərir. Beləliklə, rəsmi işgüzar üslubda ifadə və ya duyğuları ifadə edən lüğətdən istifadə yolverilməzdir, bunun əvəzinə hazırkı nümunədə gördüyümüz stilistik olaraq neytral lüğətdən istifadə olunur. Şəxsi yazıda bu daha müvafiqdir və stilistik mənalı lüğətdən geniş istifadə olunur. Bu baxımdan dildə müəyyən üslub xüsusiyyəti və müvafiq olaraq emosional və ya ekspressiv mənaya malik leksik vahidlərin ayrıca sinfi kimi emosional-ifadəli lüğətdən danışmaq lazımdır.

İdiomatik ifadələrdən istifadə də dildə ifadəliliyi və emosionallığı ifadə etmək üçün vasitə ola bilər, çünki bir tərəfdən dilin rəngarəngliyini, özünəməxsusluğunu, digər tərəfdən isə nitq daşıyıcısının müvafiq ünsiyyət vəziyyətində həqiqi duyğu və hisləri çatdıran deyimlərdir.

İngilis dilinin lüğətinin bəzi təsvirlərində emosional ekspressiv lüğət dilçilərin istinad etdiyi to love, to admire, beautiful, divine, və s. - sevmək, heyran olmaq, gözəl, ilahi sözlərinə ayrılır. O.S. Axmanova bu lüğəti “bu xüsusi dildə sabit emosional məna çalarına malik olan sözlər” kimi təyin edir, ona görə də həmin sözlərin əsas məzmunu nitq daşıyıcısının və ya yazıçının hisslərinin ifadəsidir [13].

Aydın olur ki, emosional ekspressiv sözlərin köməyi ilə insanlar digər insanlara və ya ətrafdakı obyektlərə münasibətdə öz fikirlərini müzakirə edir, hisslərini, duyğularını ifadə edirlər.

Bəzən hətta sinonimlər qrupu emosional ekspressiv leksik vahidlərin toplusu ola bilər, onlardan biri tamamilə neytral, digəri isə mənaca dominant ola bilər. E.A. Rojnova hər hansı bir neytral sözün emosional gərginlik dərəcəsində fərqlənən bir neçə ekspressiv sinonimə malik ola biləcəyinə də diqqət çəkir. Məsələn: fine, majestic, superior – yaxşı, ecazkar, əla. Bu zəncir daha da uzun olan bilər, lakin əsas

fikir odur ki, superior - əla sözü daha çox müsbət emosiyaları ifadə edir, yəni daha emosional mənaya malikdir. Ekspressiv semantik komponentdə oxşar sözləri ingilis dilində müsbət emosiyaları bildirən leksiko-semantik qruplara birləşdirərək aşağıdakı leksik vahidləri ayırd etmək olar:

- anlayışlar, obyektlər, hərəkətlərə orta dərəcəli emosional münasibətini bildirən sözlər (good, pretty, well, lovely – yaxşı, şirin, xoşagələn);

- yüksək dərəcəli emosional münasibəti ifadə edən sözlər (marvellous, hooray!, oh!, slap-up, tip-top - əla, möhtəşəm, birinci dərəcə) [36,s.121].

Bədii əsərlərdə leksik vahidlərin ifadəli şəkildə ifadəsi eyni sözlərin adi nitqdəki ifadəsindən fərqlənir. S.Ullman aydınlaşdırır ki, müəyyən bədii əsərdə söz çox zaman yalnız onun ifadəli işlənməsini zənginləşdirən əlavə, yan jarqon çalarları qəbul edir [58, s.411]. V.N. Teliya belə bir nöqtəyi-nəzərdən çıxış edir ki, “əsərlərin, mətnlərin və onların hər hansı hissəsinin ifadəliliyi dilin bu cür pragmatik istifadəsinin nəticəsidir ki, onun da əsas məqsədi nitq subyektinin təyin olunana emosional təsir edici (müsbət və ya mənfi mənada) münasibətini ifadə etməkdir...” [38, s.35].

Həmçinin, aktiv və passiv emosional ifadəli söz bazasını ayırd etmək lazımdır. “Aktiv söz qrupuna nitqdə tez-tez istifadə olunan leksik bazalar, yəni mənası müəyyən bir dildə danışanların mütləq əksəriyyətinə aydın olan gündəlik sözlər, ifadələr, cümlələr daxildir. Bununla belə passiv hesab edilən söz qrupu istifadə baxımından məhdud olan vahidlərdən ibarət olmaqla müasir ingilis dilinin bir hissəsidir. (məsələn, tarixi sözlər adətən tamamilə istifadədən kənar sözlər və ya obyektlərin, hadisələrin və proseslərin adlarını təmsil edən sabit ifadələrdir)” [34, s. 103].

1.2.Sosial-siyasi leksika

Müasir cəmiyyətdə son onilliklərdə intensiv şəkildə baş verən müxtəlif dəyişikliklər (sosial-siyasi, sosial-iqtisadi və s.) dilin leksik-semantik sistemində onlara açıq olan mühüm dəyişikliklərə gətirib çıxarmışdır.

Məlum olduğu kimi, dilin leksik alt sistemi çox dəyişkən və dildə baş verən dəyişikliklərə həssasdır. İstər ictimai-siyasi həyatda, istərsə də başqa sahələrdə baş verən dəyişikliklərə digər dil strukturlarına nisbətən daha sürətli və daha geniş reaksiya verir. Eyni zamanda, lüğətin dəyişməsi prosesi demək olar ki, davamlıdır və bu, dilin ictimai həyatın müxtəlif sahələri ilə (məsələn, siyasi) əlaqəsidir. Bu münasibət köhnəlmiş sözlərin yox olmasında, yeni sözlərin sayının əlavə olunmasında, eləcə də aktiv leksik vahidlərdə yeni mənaların işlənməsində və yeni sabit ifadələrin formalaşmasında özünü göstərir [48, s.85].

Yeni dil elementləri (ümumi lüğət) ilə yanaşı, əsas lüğəti təşkil edən nisbətən passiv vahidlər də mövcuddur. Bu, “dilin lüğət tərkibini zənginləşdirmək və inkişaf etdirmək üçün əsas sabit maddi və struktur bazadır” [44, s.48]. Əsas lüğət fondu dilin müəyyən mərhələdə tarixi inkişafını müəyyən edir və mövcudluğunun müxtəlif mərhələlərində qorunub saxlanılır. Beləliklə, dilin lüğət tərkibi ictimai-siyasi və sosial dəyişikliklərə olduqca həssasdır və bu, xüsusilə Sosial-siyasi leksikanın tərkibində özünü göstərir.

Müasir linqvistik ədəbiyyatda qeyd olunduğu kimi, leksemlərin yoxa çıxması ilə paralel olaraq əks proses, yəni yeni vahidlərin davamlı şəkildə əmələ gəlməsi baş verir. Təbii olaraq, yeni sözlər ən son reallıqları və anlayışları əks etdirir. İstifadəsi yararsız hala düşmüş köhnə sözlərin işlək söz olmaqdan çıxması dilin leksik tərkibini pozmur, çünki vahidlər dildə qalır, əksinə, “hər hansı ədəbi dildə artıq mövcud olan kateqoriyalara” daxil olur [45, s.136] (məsələn, police (polis), policeman (polis nəfəri), bailiff (məhkəmə icraçısı) və s.).

Beləliklə, leksik-semantik sistemlər dəyişmiş, bir-birinə nüfuz edir, odur ki, indi dil inkişafının əvvəlki dövrlərinin leksik qatlarını görmək mümkündür. Köhnəlmiş sözlərin yeni mənalarının meydana gəlməsinin və yeni vahidlərin yaranmasının səbəbləri hər bir tarixi dövrdə ictimai-siyasi həyatın dəyişməsidir. Eyni zamanda, yeni vahidlərin yaranma yolu dilin inkişafının daxili qanunauyğunluqları ilə müəyyən edilir. V.V.Vinoqradovun fikrincə, lüğətin inkişafının daxili quruluşu həm sözlərin semantik dəyişmələrinin ümumi növlərində, keçmiş sözlərin məcazi mənada yeni anlayışları ifadə etmək üçün istifadə prinsiplərində, həm də müxtəlif leksik

kateqoriya və ya söz qruplarının təbii əlaqələrində, eləcə də dilin söz əmələ gətirən elementlərindən tarixən inkişaf edən və dəyişən yeni sözlərin əmələ gəlmə yollarında mövcud sözlərin mənalarının genişləndirilməsi və ya dəyişdirilməsi yolu ilə baş verir [18, s.76]. Leksik tərkibin artılmasının kritik tarixi dövrlərdə daha çox müşahidə olunmasına baxmayaraq, yenə də dilin lüğət tərkibinin (və Sosial-Siyasi Leksika) inkişafı və formalaşmasında əvvəlki ilə sonrakı vəziyyəti arasında heç bir ziddiyyət yoxdur.

Beləliklə, Sosial-Siyasi Leksika sürətli şəkildə gündəlik ünsiyyətə, gündəlik nitqə daxil olur və müasir cəmiyyətin siyasi fəaliyyətinin artması səbəbindən müasir ingilis dilinin aktiv lüğətinin əsas tərkib hissəsinə çevrilir. Bununla belə, ictimai-siyasi adlar sabitlik dərəcəsinə görə fərqlənmir, çünki Sosial-Siyasi Leksikanın fəaliyyət sahəsi cəmiyyətin siyasi həyatı, eləcə də tarixi hadisələr və etnomədəni xüsusiyyətlər ilə müəyyən edilir.

Dilçilik elmində Sosial-Siyasi Leksikanın tərfi birmənalı qarşılanmır. Məsələn, xarici dilçilikdə “ictimai-siyasi lüğət”, bununla belə, “sosial təbəqələr arasında iqtisadi, sosial və siyasi münasibətləri ifadə edən leksik vahidlərin məcmusu” terminləri geniş istifadə olunur, bundan əlavə digər alimlər tarixi proseslərin adlarını da tərifə daxil edirlər. Belə ki, bəzi dilçilər cəmiyyətlə əlaqədar bütün terminlərə görə ictimai-siyasi lüğətə istinad edirlər.

Müasir dilçilikdə sosial-siyasi leksika və ictimai-siyasi terminologiyanın sərhədlərinin və tərkibinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi mühüm müzakirələrə səbəb olur. Tamamilə aydındır ki, sosial-siyasi leksika və ictimai-siyasi terminologiya bir-biri ilə sıx əlaqədə olan dinamik sistemlərdir.

Sosial-siyasi leksika dildə zahirən digər leksik-semantik alt sistemlərlə eyni dərəcədə görünür. Lakin onların əksəriyyəti ikinci dərəcəli təyinatın nəticəsi olan, yəni dildə artıq mövcud olmuş yerli və ya alınma sözlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə əldə edilən leksemlərdir. Bir qayda olaraq, dəyişikliklər mənşə etibarilə terminologiya olan sosial-siyasi leksika ilə baş verir. Bir tərəfdən, o, bəzi yüksək dərəcədə ixtisaslaşmış və uzun müddət fəaliyyət göstərən adların geniş şəkildə istifadə edilməsinə görə komplektləşdirilir, əlavə olaraq, yeni yaranan

terminlər də sosial-siyasi leksikaya keçə bilər. Digər tərəfdən, fərdi tokenlər sosial-siyasi leksika altsisteminin aktiv fəaliyyət göstərən elementləri olmaqdan çıxır [50, s.24-25]. Sosial-Siyasi Leksikanın aktiv fəaliyyət göstərən hissəsi ilə bərabər, bir sıra tarixi sözlər də mövcuddur.

Bütün dövrlər üçün ümumi cəhət odur ki, hər bir dövrün leksikası istifadədə daha fəallaşır və dinamik şəkildə dəyişir. Hər bir dövrdə siyasi həyatın yeni hadisələrini əks etdirən yeni sözlərin yaradılmasına ehtiyac və şərait yaranırdı.

Son zamanlar müasir dilçilikdə siyasi lüğət və siyasi ünsiyyətin tədqiqi mühüm yer tutur. Bu mövzu bir çox alimlərin mübahisə mövzudur. Hətta siyasi ünsiyyətdə istifadə olunan siyasi vasitələrin xüsusi sistemini ifadə etmək üçün işlək termin kimi seçilmiş “siyasi dil” termini də mövcuddur [50, s.32].

Məqsəd ingilis dilinin siyasi lüğətinin əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etməkdir. İngilis dilinin siyasi dili həm siyasi terminologiyayı, həm də ümumi istifadə olunan lüğəti ehtiva edir. Bu cür leksik vahidlər bureaucracy, whip, by-election, lobbyist, cloture, və s. faktiki siyasi terminlərə və ümumi olaraq istifadə olunan lüğətə – representative, public, progressive, unity, və s. şamil oluna bilər. Lakin onlar arasında çox incə bir cizgi mövcuddur.

Siyasi lüğətin təsnifatı şərti ola bilər, çünki o, sosial fəaliyyətin bütün sahələrinə təsir edir. İctimai-siyasi lüğəti geniş mənada təsvir edərkən, onu aşağıdakı qruplara ayıra bilərik:

1. Faktiki siyasi diskurs sözləri:

1.1.Nomenklatura adları: a) şəxslər (rəsmi vəzifə): President, Vice-President, U.S. Secretary of State, Prime-minister, Speaker, Foreign Secretary, Diplomat və s.; b) şöbələr, orqanlar, idarələr, siyasi birliklər və komitələr: Parliament, Congress, Security Council, Europe Union, The FBI, və s.; v) территория: region, state, republic, kingdom və s.

1.2.Seçki və əlaqəli vasitələrin terminologiyası (siyasi marketing): elect, election, poll, impeachment, lobbyist, populism, electorate, rating, referendum, campaign və s.

1.3.Siyasi partiya, həkət, ideologiya, cərəyan və onların üzvlərinin adları: The Communist Party, The Republican Party, The Labour Party, liberalism, communism və s.

2. Siyasi-ictimai diskursda istifadə edilən hüquqi terminlər:

2.1.Faktiki terminlər: privacy, green-card, federal, legal, legitimate, legislative power və s.

2.2.Hüquqi sənədlər: The Civil Rights Act, The Bill of Rights, Constitution və s.

3. Medianın sosial-siyasi dirkursunda istifadə edilən iqtisadi terminlər: business, brand, manager, inflation, default, market, holding, consulting, dealer, commerce, tax, corporation, voucher, privatization, currency, crisis, barrel və s.

4. Medianın sosial-siyasi dirkursunda istifadə edilən dini terminlər: Islam, extremism, vaxhabbist, protestant, terrorism, altar, bishop, baptist, Pope, priest və s.

5. Medianın sosial-siyasi dirkursunda istifadə edilən etnoqrafik terminlər: Turkmen Bashi, Jamahiriya, teip və s.

6. Technical terms denoting realities of great social significance: Internet, World Wide Web, GPS, GLONASS, Windows, network, traffic və s.

7. Geniş sosial əhəmiyyət bildirən fəlsəfi, mədəni, sosial, linqvistik və psixoloji terminlər: mentality, image, teenager, elite, establishment və s.

Siyasi lüğət çox vaxt qeyri-müəyyən olur və bir qayda olaraq, neytrallıq ilə xarakterizə olunur. Bununla belə, siyasi nitqlərdə o, ya mücərrədlik ifadə edər, ya da dil lüğətlərində qeyd olunmayan yeni mənə çalarlarını özündə ehtiva edər, yaxud mənfi və ya müsbət qiymətləndirmə konnotasiyası əldə edə bilər [50].

Siyasi dilin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti evfemizasiyadır ki, bu da ictimaiyyəti çaşdırmaq və həqiqəti saxtalaşdırmaq məqsədilə siyasətdə adətən bəzi söz və ifadələri yumşaltmaq üçün lazım olan anlayış və emosional “mənə” baxımından neytral olan söz və ya təsviri ifadədən istifadə edilməsidir [49]. Məsələn, bombing sözü əvəzinə air support, murder of people əvəzinə health alteration, kill əvəzinə neutralize, fire əvəzinə downsize, district for the poor əvəzinə special area, Negro or Black əvəzinə Afro-American ifadələrinin işlənməsi və s.

“Siyasi düzgünlük” adlanan termin siyasi ingilis dilinin normasına çevrilir. Evfemizmlər bir sıra praqmatik səbəblərə görə yarana bilər, məsələn: nəzakət, incəlik, vicdan, ədəb, reallığın müəyyən hadisələrinin mənfi mahiyyətini gizlətmək istəyi” [44, s.84]. Belə ki, siyasi nitqlərdə növünü bildiren aydın komponentli leksemlər faktiki olaraq istifadə edilmir: fireman – firefighter, mailman – mail carrier, businesswoman – businessperson, stewardess – flight attendant və s.

Siyasət dili dil iqtisadiyyatının həyata keçirilməsinin, xüsusən də müxtəlif abreviatura növlərinin istifadəsinin tipik sahəsidir: M.P. – Member of Parliament, PM – Prime Minister, WTO – World Trade Organization, NATO – North Atlantic Treaty Organization, VIP – Very Important Person, CEO – chief executive officer və s.

Dövlətin siyasi həyatı nitqdə öz əksini tapmaya bilməz. Siyasət dilinin neologizmlərlə aktiv şəkildə zənginləşdirilməsi də istisna deyil: white backlash (amerikalı irqçilərin afroamerikalıların vətəndaş hüquqları uğrunda mübarizəsi hadisəsinə qızğın reaksiyası), teach-in (qızğın siyasi mübahisələr şəklində siyasi yarış forması), stop-go policies (ikili siyasi tədbirlər), dog-whistle politics (gizli irqçi və ya milliyyətçi məzmunlu siyasət), Europhilia (Avropa Birliyinə qarşı müsbət yanaşma), Europhobia (Avropa Birliyinə qarşı qorxu, mənfi yanaşma), və s. Neologizmlərin ingilis dilinin ictimai-siyasi lüğətində mövcudluğu, bir tərəfdən, sürətlə inkişaf edən dünya hadisələri ilə mümkündür [59], digər tərəfdən isə onların yaradılmasında siyasətçilərin və politoloqların özləri böyük töhfə verirlər: məsələn, J. Nye, H. Morgenthau, F. Fukuyama, R. Haas, R. Robertson, və [43].

Neologizmlərlə yanaşı, “siyasi” adlandırılan ifadələri də ayrıca qeyd etmək lazımdır: a political football (dosl. “political futbol”, siyasi oyunlar), carrot and stick (dosl. “kök və çubuq”, sərt siyasət), a dark horse (dosl. “qara at”, fikirləri və niyyətləri tam açıq və aydın olmayan siyasətçi haqqında ifadə), vote of confidence (dosl. “gizli səs”, məxfi səs), the fourth estate (dosl. “dördüncü mülk”, mətbuat, qəzetçi), və s.

Siyasi terminologiyadan, abreviaturalardan, neologizmlərdən, evfemizmlərdən və siyasi idiomlardan istifadə siyasət dilinin başa düşülməsini və tərcüməsini çətinləşdirir. Onların daha ətraflı öyrənilməsi müasir ictimai-siyasi diskursda qlobal

proseslərin rolunu dəqiq təsvir etməyə, qiymətləndirməyə və müəyyən etməyə imkan verir.

Dilin inkişafı ictimai həyatda baş verən hər hansı bir dəyişikliyə dərhal reaksiya verən, həmçinin sosial və koqnitiv təcrübəsinin toplanmasının və onun nəsilərə ötürülməsinin xüsusi forması olan lüğətin köməyi ilə baş verir. Ana dilində danışan bir insan cəmiyyətdə dildən istifadə edərək fəaliyyət göstərir və cəmiyyət həyatı ana dilində danışanın şəxsin vasitəsi ilə dilə təsir edir. Dövlətin xüsusiyyətlərini, cəmiyyətin ictimai-siyasi quruluşunu və onun tarixini tam formada əks etdirən Sosial Siyasi Leksika “leksik xalqın həyatına xas olan xüsusiyyəti əks etdirən milli-obrazların maksimum cəmləşdiyi əsas sahələrdən biridir”. Siyasi lüğət hər kəs (insanların böyük əksəriyyəti) üçün başa düşülməsi lazım olan ümumi sözlərin tematik cəmidir.

Aydındır ki, leksik-semantik dil sisteminə sosial amillər daha çox təsir edir. Məsələn, XX əsrin 90-cı illərində, tədqiqatçıların hesablamalarına əsasən, ingilis dili hər il 15-20 min yeni sözlə zənginləşdirilir. Lakin cəmiyyət həyatının nisbətən sabit dövrlərində belə siyasi lüğət daim inkişaf edir və yenilənir.

Siyasi mətn, ilk növbədə, istənilən məsələyə müəyyən baxış istiqamətini ifadə edir. O, müəyyən ovqat yaratmağa, müəyyən inancları təkzib etməyə, hər hansı prinsiplərə sadıqlığı möhkəmləndirməyə, qərəzi qırmağa inandırılır. Başqa sözlə desək, “siyasi mətn auditoriya üzərində təşviqat və təbliğat xarakterli təsir yaratmaq üçün nəzərdə tutulub”. Sosial Siyasi Leksika konsepti altında bunu da anlamaq vacibdir ki, lüğətin ideoloji hissəsi cəmiyyətin ictimai, siyasi və sosial həyatını əks etdirir və kütləvi media (sosial-siyasi) kommunikasiya vasitələrində yox olur. Sosial Siyasi Leksikanın, digər leksik-semantik kateqoriyalar kimi, öz xüsusiyyət və karakteristikaları vardır. Sosial Siyasi Leksika müəyyən dövrlərdə sosial əhəmiyyət kəsb edən və aktuallaşan sosial və siyasi həyatın bu anlayışlarını və hadisələrini (sosializm, faşizm, liberalizm, konservatizm) əks etdirir.

Sosial Siyasi Leksika həmçinin gündəlik danışığlara da daxil edilir, bununla müasir dilin aktiv lüğətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. İctimai-siyasi lüğət dövlət problemlərinin müzakirəsi və həlli, müxtəlif ictimai funksiyaların yerinə yetirilməsi

üçün cəmiyyətin nümayəndələrinə yönləndirilir.

Sosial Siyasi Leksika media ictimai performans siyasətçiləri və ictimai xadimlər tərəfindən istifadə olunur.

Yuxarıdakıları ümumiləşdirərək Sosial Siyasi Leksikanın aşağıdakı əlamətlərini qeyd edə bilərik:

- ✓ müəyyən dövrlərdə sosial əhəmiyyət kəsb edən və aktiv olaraq müzakirə edilən sosial və siyasi həyatın bu anlayışlarını və hadisələrin əks olunması;
- ✓ əksər hissələrdə baş verən bütün sosial hadisələrin iştirakçılarının bir-birinə yaxın və başa düşülən olması;
- ✓ sosial dəyərli xarakterə malik olması;
- ✓ ideoloq edilməsi;
- ✓ media və jurnalistikada geniş istifadə olunması.

İngilis dilinin spşial və siyasi lüğəti və onun tərkib xüsusiyyətləri

Sosial Siyasi Leksikanın əsas semantik əlaməti “Siyasi, Sosial” semantik komponentinin mövcud olmasıdır. Bu yanaşma geniş siyasi sözlük və lüğət setləri ilə Qərb leksikoqrafik ənənəsinə xasdır. Xarici dilçilər siyasi terminologiyayı siyasətçilər tərəfindən siyasi ünsiyyət prosesində rəsmi və ikinci dil olaraq işlədilən bir dil kimi şərh edirlər. Sosial Siyasi Leksikanın tərkibinin müəyyən edilməsi çox çətin məsələdir, çünki “siyasi, ictimai” anlayışlarının tərifı mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Məhz bununla əlaqədar olaraq dilçilərin Sosial Siyasi Leksika ilə bağlı təhlili bu terminin komponentlərinin dəyərlərini müəyyən etməklə başlayır. Beləliklə, Sosial Siyasi Leksikanın tərkibi, o cümlədən sosial həyatın müxtəlif sahələrinə, məsələn, iqtisadiyyata, diplomatiyaya, müəyyən bir sahədə dövlət siyasətini xarakterizə edən mədəniyyətlərə aid leksik vahidlərin tərkibi kifayət qədər geniş şəkildə xarakterizə olunur. “Dövlətin siyasəti insan fəaliyyətinin bütün sahələrinə təsir göstərdiyindən cəmiyyətin sosial həyatının bir çox sahəsinə şamil edilir ” [50].

Bununla belə, siyasət eyni zamanda siniflər, millətlər, sosial qruplar arasında münasibətlərlə bağlı bir fəaliyyət sahəsidir. Qeyd etmək olar ki, Sosial Siyasi Leksikanın sərhədləri şərtidir, çünki dil canlı, hərəkət edən bir maddədir. Dünyada

baş verən dəyişikliklərə cavab verən bir mərhələdir. Onun tərcüməsi zamanı təkcə ənənəvi qrammatika deyil, həm də bir sıra klişelərdən istifadə olunur.

Sosial Siyasi Lüğətin bir hissəsi olaraq, 4 zona ön plana çıxır:

- 1-ci zona - Aktual olaraq istifadə olunan Sosial Siyasi Lüğət (dar mənada Sosial Siyasi Lüğət). Aktual olaraq istifadə olunan Sosial Siyasi Lüğət siyasi lüğətdir. Bu qrupa cəmiyyətin siyasi həyatını formalaşdıran fərdlərin, yerlərin, hadisələrin, strukturların birbaşa nominasiyaları daxildir.

- 2-ci zona – İdeoloji lüğət. İmperativ əlaqənin ifadəsi sözün konkret tarixi dövrə bağlılığını əks etdirən dəyərin nəzərdə tutulan mənası və pragmatik tərkibi ilə əlaqələndirilir. İdeoloji lüğət mətnin danışıq və ideoloji istiqamətinin siyasi mövqeyinin göstəricisidir.

- 3 zona - tematik lüğət. İlk öncə, bu lüğət ictimai həyatın (ordu, iqtisadiyyat, idarəetmə sahəsi, xarici siyasət, və s.) sahələri və təzahür formaları ilə ifadə edilir.

- 4 zona – hər tərəfli Sosial Siyasi Leksika (periferik əməliyyat mərhələsi). Bu cür lüğət ümumilikdə güc əlaqələrinin zəruriliyinin reallaşmasından və ya konkret (lakin dövlət-siyasi deyil) əhatə dairəsindən asılı olmayaraq, ümumilikdə güc münasibətlərini ifadə edir. Ənənəvi olaraq, bu lüğət Sosial Siyasi Lüğətin tərkibinə daxil edilmir. Lakin düzgün olmayan Sosial Siyasi Lüğətlərin ictimai-siyasi həyatla semantikasını və sistemə əlaqəsi, o cümlədən metaforik köçürmələr, güc nisbətini bildiren bütün sözlər arasında şaxələnmiş qarşılıqlı əlaqələr bu lüğətin Sosial Siyasi Lüğət daxilində nəzərdən keçirilməsi üçün əsasdır.

Qeyd edək ki, “sosial-siyasi leksika” termini yerli dilçilik tərəfindən siyasi həyatın anlayışlarını və reallıqlarını adlandıran və mediada geniş istifadə olunan leksik vahidlər toplusunu təyin etmək üçün istifadə olunur. Xarici elm öz növbəsində başqa terminoloji aparatda istifadə olunur:

İctimai həyat, siyasi həyat, siyasi diskurs, siyasi diskurs təhlili, siyasi lüğət, siyasət dili, siyasi dil, siyasi idrak, siyasi ünsiyyət, siyasi fikrin təsnifatı, siyasi iqtisadi sözləri, siyasi sitatlar, siyasi jarqonlar, siyasi elmlər lüğəti, siyasi terminlər, Sosial Məsələlər Lüğəti, Sosial Elmlər Terminologiyası.

Sosial siyasi lüğət əvvəllər periodik çap və publisistik funksional üsluba xas olan sözlərin ümumiliyi kimi müəyyən edilmişdir.

Trofimova S.V. ictimai siyasi mətnin aşağıdakı tərkibini qeyd etmişdir:

- ✓ Sosial semantik leksikanın əsasına aid olan söz və ifadələr;
- ✓ Aydın lüğət;
- ✓ Terminlər - anlayışı dəqiq və konkret adlandıran sözlər və ya ifadələr və onun xüsusi sahədə digər anlayışlarla nisbəti.

Terminlər obyektlərin, hadisələrin, onların xassələrinin və əlaqələrinin bu sferasına xas olan xüsusi, məhdudlaşdırıcı təyinatlar kimi çıxış edir. Ümumi lüğətdə olan, çox qiymətli və emosional mənə daşıyan sözlərdən fərqli olaraq, tətbiq dairəsində terminlər birmənalı olaraq ifadə olunur:

- ✓ Nadirən istifadə olunan terminlər;
- ✓ Dəqiq lüğət - rəqəm, coğrafi adlar və şəxsi adlar;

Müxtəlif növ klişe və əlamətlər həm rəsmi-işgüzar, həm də jurnalist funksional üslublar üçün xarakterikdir.

Bu gün sosial və siyasi lüğətdən danışarkən, onu bu və ya digər sözlərin siyasi nitqə götürüldüyü insan fəaliyyəti sahələrinə, imtiyazlı istifadə sahələrinə bölmək olar:

✓ ***Siyasi diskurs sözləri:***

- a) nomenklatura adları - şəxslər (vəzifəli şəxslər), idarələr, orqanlar və s.;
- b) ərazilər;
- c) seçki və obna yaxın olan texnologiya termini (siyasi marketinq və s.);
- d) siyasi partiyaların, hərəkatların, axınların və onların üzvlərinin (iştirakçılarının) adları;
- e) siyasi jarqon;
- f) sosial-siyasi diskursda isifadə olunan hüquq terminləri;

✓ ***Media:***

- a) işlək terminlər;
- b) hüquqi jarqonlar;
- c) medianın sosial-siyasi diskursunda isifadə olunan iqtisadi terminlər;

- d) medianın sosial-siyasi diskursunda isifadə olunan dini terminlər;
- e) medianın sosial-siyasi diskursunda isifadə olunan etnoqrafik terminlər;
- f) daha geniş ictimai əhəmiyyətə sahib olan reallıqları ifadə edən texniki terminlər;
- g) daha geniş ictimai əhəmiyyət kəsb edən reallıqları ifadə edən fəlsəfi, mədəni, sosioloji, linqvistik və psixoloji terminlər.

Siyasi kommunikasiya məkanı anlayışı siyasi informasiyanın məkan dövriyyəsinə nəzərdə tutur. Bu məlumatın ötürülməsi vasitəsinə kütləvi sahələr (yəni, mətbuat, radio, televiziya, internet), eləcə də müxtəlif növ siyasi hadisələr (forumlar, seçkilər, mitinqlər, konfranslar və s.) aiddir.

Siyasi kommunikasiyaların həyata keçirilməsinin üç səviyyəsini ayırd etmək olar:

- a) kütləvi informasiya vasitələri və digər təbliğat vasitələri, məsələn, siyasi reklam vasitəsilə;
- b) siyasi təşkilatlar, partiyalar, hərəkatlar, təzyiqlər qrupları vasitəsilə;
- c) qeyri-rəsmi şəxsi kommunikasiya kanalları vasitəsilə.

Lakin siyasi ünsiyyətin başqa səviyyəsi də var ki, buna da seçki prosesi, yəni referendumlar, mitinqlər, tətilər və s. daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilində olan medianın terminologiyası “bir tərəfdən bu terminoloji sistemin əsasını təşkil edən terminlərin mürəkkəb birləşməsi, digər tərəfdən isə insan fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini təsvir etmək üçün istifadə olunan geniş miqyaslı lüğətdir” [45, s. 66].

II FƏSİL

KURT VONNEGUTUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MOTİVİNİN LEKSİK VAHİDLƏRLƏ REPREZENTASIYASI

2.2.Kurt Vonnegut yaradıcılığı və müharibə mövzusu

İnsan şəxsiyyəti və sivilizasiya problemi sadəcə Kurt Vonnegutun yaradıcılığında mühüm yerlərdən birini tutmur, bu, onun ümumən şəxsiyyət anlayışı və xüsusən də tamamilə şübhə ilə yanaşdığı yazıçı və sənətkarın şəxsiyyəti ilə sıx şəkildə bağlıdır: “Mən özümü öyrədirəm. Ədəbiyyat haqqında başqaları üçün faydalı olan heç bir nəzəriyyəmə yoxdur. Yazanda mən sadəcə özüm oluram. Və altı fut iki düym hündürlüyündəyəm, çəkim təxminən iki yüz funta bərabərdir, mən yöndəmsiz hərəkət edirəm, lakin yaxşı üzə bilirəm. Here is all this, temporarily rented, carcass and writes books [69].

Böyük jurnalist istedadına malik olan Vonnegut həmişə təkcə ABŞ-da deyil, eyni zamanda bütün dünyada baş verən siyasi hadisələrə reaksiya göstərmişdir. Buna görə də o, müxtəlif pasifist hərəkətlərin iştirakçısı olmuş, sülh və tərksilah uğrunda döyüşçülərin çoxsaylı forumlarında çıxışlar etmiş, çoxsaylı müsahibələr vermişdir. O, həmişə yazıçılıqla məşğul olmuşdur: “My motives are political. I quite agree with Stalin, Hitler and Mussolini that a writer should serve. I disagree with dictators only in how writers should serve. First of all, I believe that they should be - and this is due to biological necessity - heralds of change. Changes for the better, let's hope” [60, s.237]. Burada yazıçı öz motivlərinin nədən ibarət olduğunu vurğulamaqla kifayətlənir, bunu siyasətlə bərabər səviyyəyə gətirir. Müəyyən mövzularda özünü Stalin, Hitler və Mussolini ilə müqayisə edərək bəzən də onlarla eyni fikirdə olduğunu göstərir. Yazıçının insanlara xidmət göstərməli olduğunu bəyan edir. Lakin necə xidmət göstərdikləri barədə fərqli mövqedən çıxış edir. Hər şeydən əvvəl, müəyyən dəyişikliklərin, xüsusən də yaxşılığa doğru dəyişikliklərin labüd olduğunu düşünür.

Başqa sözlərlə ifadə etsək, bu, sadəcə sarsıdıcı, qara yumora bağlılıq deyil, ədəbiyyatda məşhur texnika, yəni oxucuların diqqətini cəlb etmək üçün vəziyyəti absurdluq həddinə çatdırmaqdır. Yalnız belə rüsvayçı hərəkət, ilk baxışdan, yorğun bir laymanın marağına səbəb ola bilər, oxucunu baş verənlər haqqında həqiqətən

düşünməyə vadar edə bilər. Belə ki, bir dəfə Conatan Svift ingilis ictimaiyyətinin diqqətini İrlandiyadakı aclıq probleminə cəlb etmək üçün irlandlara uşaqlarını yeməyi təklif etdi və Kurt Vonnequt bununla mümkün qədər başqalarını şoka salmağa çalışır.

Vonnequtun həyatı boyunca bütün təcrübələrinə əsasən ona inanırdı ki, əsl yazıçının əsas vəzifəsi sadəcə bəşəriyyəti yaxınlaşan təhlükə barədə xəbərdar etmək deyil, həmin oxucunu baş verənlər haqqında düşünməyə vadar etmək daha çətindir: “Yazıçılar sosial orqanizmin xüsusi hüceyrələridir. Bunlar təkamül hüceyrələridir. Bəşəriyyət daha fərqli bir şey olmağa can atır, daim yeni ideyalarla sınaqdan keçirilir. Yazıçılar isə bu ideyaların cəmiyyətə təqdim edilməsi vasitəsi və eyni zamanda həyatdakı bu dəyişikliklərə şərti cavab vasitəsi kimi xidmət edirlər. Düşünürəm ki, biz həqiqətən nə etdiyimizə nəzarət edirik. Amma mən hələ də inanıram ki, bütün sənətçilər istisnasız olaraq həyəcan sistemi kimi qiymətləndirilməlidir” [60,s.237].

Vonnequtun əsərlərində qaldırılan bütün problemlərdən üçü dəyişməzdir: pasifizm, texnogen dünya və ekologiya. Bütün bu problemlər müasir sivilizasiya üçün son dərəcə vacibdir, ən çox Amerika yazıçısı tərəfindən intibah dövrünün filosofu Frensis Bekonun ideyaları əsasında texnokratik distopiya (müasir ədəbiyyatşünaslıqda getdikcə daha çox distopiya adlanır) janrında təsvir edilir.

Bekonun dəstəyi ilə alimlərin idarə etdiyi ideal dünya arzusu dünya ədəbiyyatına daxil olur. Bu utopik dünyada firavanlıq ilk növbədə elmin nailiyyətləri və iqtisadiyyatın inkişafı sayəsində əldə edilir. Ona görə də bu dünya elm adamları ilə yanaşı sənayeçilər tərəfindən də idarə olunmalıdır.

Bernard Şou və Oskar Uayld paradoksunun ədəbiyyatının prinsiplərinə ənənəvi olaraq əməl edən Kurt Vonnequt insanların və maşınların dünyasını uzlaşdırmağa çalışır.

Bütün bu ölçülər Şəxs vasitəsilə, onun ruhu və şüuru ilə məlum olmalıdır. “The world inside us is what we had to know. Only the human soul remained terra incognita. So the first sprouts of kindness and wisdom appeared. What kind of people were they, people of ancient times, whose souls were still unknown?” [20, s.201]. Daxilimizdəki dünyanı bizim tərəfimizdən başa düşülən olmalıdır. Yalnız insan ruhu

naməlum olaraq qalır. Beləliklə, ilkin olaraq xeyirxahlıq və müdriklik göstəriciləri üzə çıxmışdır. Hələ də ruqları məlum olmayan qədim dövrün insanların necə insanlar olduqları diqqət mərkəzində olan bir məsələdir.

Vonnequt hesab edirdi ki, yazıçıların vəzifəsi real hadisələri maksimum dərəcədə həqiqətlə təsvir etmək deyil - bunun üçün bir elm kimi tarix var. Məqsədləri elə bir dünya yaratmaqdır ki, orada həm reallıq, həm də yazıçının dünyagörüşü vəhdət təşkil etsin və ilk növbədə onun özünüdərk ifadə olunsun. D.S.Lixaçev bədii əsərin daxili aləminə dair məqaləsində yazırdı: “Studying the reflection of reality in a work of art, we should not limit ourselves to the questions: “true or false” - and admire only fidelity, accuracy, correctness [31,s.76]. Burada D.S.Lixaçev bədii əsərdə gerçəkliyin refleksini tədqiq edərək, özümüzü “doğru, yoxsa yanlış” sualları ilə məhdudlaşdırmamalı olduğumuzu vurğulayır və düşünür ki, sadəcə sədaqətə, dəqiqliyə, düzgünlüyə etibar etməliyik.

Humanist oriyentasiyaya sadıq olan yazıçı olan Kurt Vonnequt əsərlərində dünya nizamının problemlərinə və ümumilikdə qəbul edilmiş standartlara sığmayan, tiranlığın dağıdıcı təsirlərinə və bəşəri fərdiliyin boğulmasına müqavimət göstərən şəxsiyyətə toxunmuşdur.

İnsan şəxsiyyəti və sivilizasiya problemi onun üçün önəmlidir və o, öz hərbi təcrübəsindən, İkinci Dünya Müharibəsi ilə bağlı öz xatirələrindən istifadə edərək romanlarında israrla bu məsələyə müraciət edir.

Kurt Vonnegutun həyatında sivilizasiyanın qarşısındırması o, Amerika vətəndaşı, etnik alman və vurulmuş amerikalı pilot nasist əsirliyində qaldığı anda başladı. Almaniyanın bütün çoxəsrlik humanist mədəniyyəti nasistlərin soyqırımına müqavimət göstərə bilmədi. Lakin yeni Vətən, Amerika Birləşmiş Ştatları insanlara qarşı daha qəddar olmağa başladı - yaşayış məhəllələrinin havadan bombalanması təkcə hərbiçilərin deyil, mülki şəxslərin, ilk növbədə qocaların, qadınların və uşaqların çoxsaylı ölümünə səbəb oldu.

Təcəssümü dövlət maşınına çevrilən müasir sivilizasiyanın həmişə tək bir şəxsə qarşı olduğunu anlamaq gələcək yazıçıda mədəniyyət şokuna səbəb oldu. Buna görə də Kurt Vonnegutun romanlarındakı personajlar həmişə bir insanla onun mənsub

olduğu sivilizasiya arasındakı münaqişə modelini təmsil edir. Bu qarşıdurmada istər insanda, istərsə də sivilizasiyada, təəssüf ki, müasir cəmiyyətin ən yaxşı səciyyəvi cəhətlərindən uzaq – bir tərəfdən adam qətl törətməyə adət etmiş insanların qəddarlığı və zülmkarlığı, digər tərəfdən, sakit həyata uyğunlaşa bilməyən “sınımış nəsil” adlandırılan insanların qərəzsizliyi və laqeydliyi özünü göstərir. Vonnequt İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Amerikada sürülən həyata qarşı istehlakçı münasibətə heç vaxt uyğunlaşa bilmədi.

Drezden fəlakətindən sağ çıxan Kurt Vonnequt XX əsrin ikinci yarısının bədii ədəbiyyatında yayılan elmi-texniki Apokalipsis nəzəriyyələrini bölüşdü və müharibənin insanları elə bir qəzəbə sürükləyə biləcəyini müdafiə etdi ki, onlar böyük şəhərləri yer üzündən yandırıb tamamilə siləcək, eləcə də Yer kürəsinin bütün əhalisini məhv edəcəklər.

Müharibənin mənasızlığı və qəddarlığı mövzusu “Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” romanında qaldırılır, burada İkinci Dünya Müharibəsində döyüşlər nəticəsində insanların özlərini məhv etməsi, onların fəaliyyəti nəticəsində, sivilizasiyanın özünün mövcudluğu təhlükə altındadır.

Roman boyu canlanan soyqırım birmənalı deyil. Demək olar ki, mifoloji simvol statusu qazanan sallaqxana təkcə heyvanların kəsildiyi yerə və ya 1945-ci ilin fevralında Drezdenin bombalanmasının, eləcə də İkinci Dünya Müharibəsi döyüşlərinin bədbəxt heyvanların ölümünün insanların öldürülməsinə bərabər olan təcəssümünə çevrilmir, həmçinin, dünyada baş verən şər hadisələrin forması yenidən şərh olunur. Beləliklə, Kurt Vonnequt üçün təcavüzkarlar və onların qurbanları özlərini barrikadaların eyni tərəfində görürlər: hamısı ya öz səhvlərinin və çatışmazlıqlarının, ya da onlara həyat verən sivilizasiyanın çatışmazlıqlarının qurbanıdır.

“Utopiya 14” romanında elmi-texniki tərəqqi şəraitində insanlar elə yüksək inkişaf etmiş robotlar yaratdılar ki, onlar insanları əvəz edə bildilər, nəinki istənilən işi daha sürətli və daha yaxşı yerinə yetirdilər, əksinə insanları bütün fəaliyyət sahələrindən insanların lazımsız və faydasız olması ilə motivasiya edərək sıxışdırıb aradan çıxarmağa başladılar. Nəticədə sosial ədalətsizliyin yeni təməlləri üzərində

texnokratik, ruhsuz, qəddar cəmiyyət, insanların kənara, ikinci dərəcəli varlıqlara çevrildiyi cəmiyyət yaradılır [6].

“Utopiya 14” romanını təhlil edərək, romanın mərkəzi ideyasını elmi-texniki tərəqqinin təhlükəli təsirinin və bununla bağlı insanın şəxsi məkanına müdaxilənin ittihamı kimi formalaşdırmaq mümkündür. Bu ideya iki əks sinif və onlara uyğun gələn iki dünyagörüşü timsalında həyata keçirilir: texnokratların obrazlarında təcəssüm olunmuş kompüter və daşıyıcıları Dövlətin sakinləri olan patriarxal. Lakin romanın konfliktinin mahiyyəti texnokratik və ya patriarxal dünyagörüşünü tənqid etmək deyil, sənaye köləliyi ilə bağlı sosial quruluşun müasir sivilizasiya üçün funksional əhəmiyyətini müəyyən etməkdir.

Şəxsi tənhalıq problemi “Utopiya 14” romanında Pol Proteusun ekzistensial fiqurunun timsalında həll olunur. İlium fabriklərinin kifayət qədər müvəffəqiyyətli rəhbəri olan Vonnequtun qəhrəmanı maşınlar tərəfindən idarə edilən texnokratik cəmiyyətdə öz dəyərsizliyini hiss edir. Ona tənhalıqdan qurtulmaq ümidi əvvəlcə Anitaya aşiq olmaq, sonra isə qonşu olduğu Dövlətin sakinlərinin üsyanında iştirak etməklə verilir. Ancaq sevgisi onu məyus edir, sevgilisi ona xəyanət edir və o, hələ də içində olduğu insan izdihamı ilə ortaq heç nə tapmır. Paul sivil dünyada öz yerini heç vaxt tapa bilməyən bir adam olaraq qalır.

Beləliklə, bəşəriyyətin özünün fəaliyyətləri nəticəsində istər müharibə, istərsə də elmi-texniki tərəqqi, Vonnequtun fikrincə, cəmiyyətin tam tənəzzülünə gətirib çıxarır.

Vonnequtun texnokrat Amerikanın parlaq olmayan mənzərəsini təsvir edən və texnokratların hakimiyyətinə qarşı xalq üsyanının məğlubiyyəti ilə başa çatan ilk romanı “Utopiya 14” kitab mağazalarındakı fantastika bölməsinə aid rəfə düşdükdən sonra bu, müəllifin acı gülümsəməsinə səbəb oldu: o, sadəcə ətrafda gördüklərini təsvir edirdi. Bu, tərs çevrilmiş bir dünyadır, Servantesin qəhrəmanlarının dünyasında olduğu kimi, yaxşılıq başqalarına açıq-aydın axmaqlıq kimi görünür və bu, son nəticədə şərin dünya üzərində qələbəsinə gətirib çıxarır. Bu dünyada öz sinfinin günahlarından tövbə edib yoxsullara kömək etmək qərarına gələn milyonçu Eliot Rouzoter dəli elan edilir və öz şirkətini Amerika xalqına vəsiyyət edən çoxmillətli

korporasiya sahibi, gizli sosialistin fəaliyyəti həddindən artıq qeyri-ciddilik və məsuliyyətsizlik kimi qəbul edilir.

Əgər “Utopiya 14” romanında xəbərdarlıq romanının ənənəvi xüsusiyyətləri mövcuddursa, povest elm və gücün faciəvi əlaqələrinin motivlərinə, elmi-texniki tərəqqinin dəhşətli nəticələrinə fokuslanıbsa, iki prinsipin – texnokratik və fərdin ziddiyyəti var, daha sonra yazılan “Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” romanında tarixi ekskursiya bəşəriyyətin öz hərəkətlərinin nəticələrini adekvat qiymətləndirə bilməməsi fikrini göstərmək vasitəsidir.

Yazılışındakı cüzi fərqə baxmayaraq, “Utopiya 14” və “Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” romanlarının ortaq nöqtəsi fərqi varlıq probleminə toxunmasıdır. Romanın reallığı eyni anda mövcud olan iki dünyaya bölünür: dünyəvi və tralfamador həyatı dünyası, lakin bu dünyaların süjet hissəsində insan şəxsiyyətinə münasibət şəxsiyyətin birləşməsində və istifadəsində, mənəvi və təbii hər şeyi lazımsız kimi kənara atmaqda təzahür edir.

Ədəbiyyatın inkişafı ilə xeyir və şərin kateqoriyaları dəyişdi. Tamamilə aydın şəkildə təsvir edilmiş anlayışlar zamanla bulanıqlaşır. Müxtəlif janrlar şəri obyektiv səbəblərlə əsaslandırmağa, onu sosial və dini etiraz kimi (məsələn, romantizmdə olduğu kimi) dəyərləndirməyə başlayırlar. Klassizmdə şəhər tarixi bir rəng alır, dünyanı ələ alır [6].

Vonnequta görə, insanlar, pis və yaxşı deyillər, hər kəsin üstünlükləri və mənfi cəhətləri var, hamı xoşbəxtlik arzulayır, məmnunluq içində yaşamaq istəyir. Çox vaxt bu istəklər insanları egoistə çevirir. Yazıçı planetin bütün sakinləri arasında ən elementar oxşarlığa əsaslanaraq həmrəyliyə çağırır: heç kəs ağrını, aclığı və soyuğu sevmir, hamı qocalmaqdan, xəstəlikdən, tənhalıqdan, dəlilikdən qorxur. “Death is a permanent and irremediable horizon of life, not so much the underside as the lining, the basis of being. Everyone is unhappy and eager to snatch at least a piece of happiness (or peace, or will). Everyone strives to maximize their own good, including at the expense of others” [9, s.48]. Ölüm həyatın ayrılmaz bir parçası deyil, sonrakı həyat deyil, varlığın, yaşamağın özüdür. Heç kəs tamamilə xoşbəxt deyil və ən azında bu xoşbəxtlikdən bir parça (yaxud sülh və ya iradə) qoparmağa çalışır, hüsur

içində yaşamağı arzulaayır. Hər kəs öz xeyirlərini güdməyə və başqalarının hesabına maksimuma çatmağa çalışır.

İnsanların hərəkətləri sosial fəlakətlərə gətirib çıxarır. Bu səbəbdən, Kurt Vonnequtun romanlarında Apokalipsis mövzusu, sivilisasiyanın özünü məhv etməsi mövzusu sabitləşir: “If the “Cat’s Cradle” ends with the end of the world, then the action of “Galapagos” opens to them. And it doesn’t matter for what reason the Apocalypse comes – whether as a result of food shortages, nuclear war or some other man-made disaster. Human activity on Earth is so “fruitful” that there can be any number of reasons for self-destruction – the danger of a global catastrophe has long been hanging over us...” Əsərin sonunun axirətlə bitəsi halında dünyanın sonu ilə bitərsə, o zaman Qalapaqos’un hərəkəti ilə başlanır. Burada çatdırılması istənen məqam Apokalipsisin hansı səbəbdən gəlməsinin heç bir önəmini olmamasıdır – istər ərzaq qıtlığı, istər nüvə müharibəsi, istərsə də digər texnogen fəlakət nəticəsində gəlsin, heç bir mənə kəsb etmir. Yer üzündə insan fəaliyyəti bir çox şeyərlə nəticələnə bilər, bunun başında isə qlobal fəlakət təhlükəsi dayanır.

Bu şəraitdə insanın yaşaması problemi aktuallaşır. Bunu həll etmək üçün Vonnequt İncil və Darvinin nəzəriyyəsinə müraciət edir. Kilsə ənənəsi bibliya cənnətinin qədim Mesopotamiya ərazisində, Dəclə və Fərat çayları arasında yerləşdiyini iddia edir. Bununla belə, Vonnequt öz mifinin məntiqinə əsaslanaraq Edeni Qalapaqos şəhərinə köçürür.

Yazıçı həmçinin Darvinin təbiətşünaslıq mifi ilə də mübahisə edir: böyük alimin fikrincə, təkamül yaşamaq uğrunda mübarizə prosesində həyata keçirilən təbii seleksiyaya əsaslanır. Nəsil ən güclü və ən uyğun fərdlər tərəfindən davam etdirilir.

Digər tərəfdən Vonnequt isə acıqlı şəkildə insan təkamülünün bioloji qanunauyğunluqdan deyil, tamamilə təsadüflərin iradəsindən asılı olduğunu göstərir. O, bizə elə bir model təklif edir ki, bütün görünən vəhşiliyinə və qeyri-təbiiliyinə baxmayaraq, planetimizin mövcudluğunun təhlükə altında olduğu dövrümüzdə olduqca real görünür. Deməli, şəraitə görə bəşər övladının davamı heç bir halda insanların ən yaxşı nümayəndələri ilə (ümumi qəbul olunmuş mənada ən yaxşı, ən ağıllı olaraq başa düşülür) deyil, təsadüfən eyni yerdə olan bioloji cəhətdən qeyri-

kamil fərdlərlə bağlıdır - bu kor Selenadır; Hisako, onun bədənində anasının nüvə şüalanması nəticəsində yaranan gen dəyişiklikləri var və bu insanlıq sayəsində dəyərli bir keyfiyyət - yumşaqlıq əldə edəcək; bu Məryəmdir, artıq doğum yaşını keçmiş qadın; beyni çox primitiv inkişaf mərhələsində olan kankabonos qəbiləsindən olan altı qərribə qız və bəşəriyyətin yenidən qurulmasında və xilasında iştirak etməkdən imtina edən irqçi yeganə adam - Adolf von Kleist, bunun üçün o, seçilmiş irq, bu irqə aid olmayan qadınlarla münasibətə girmək məcburiyyətindədir, yəni yeni “təkamül” mərhələsində insan xisləti ən keyfiyyətlisi deyil. Sizin üçün heç bir təbii seçim yoxdur, sadəcə təbii vasitələrdən istifadə olunur.

Kurt Vonnegutun əsəri kəskin sosial problemlərə, xüsusən də müharibənin qəddarlığı, cəmiyyətin ruhsuzluğu və sosial ədalətsizlik mövzusunda ifadə olunan insan şəxsiyyəti və sivilizasiya probleminə toxunur. Yazıcının ədəbi fəaliyyəti və humanist baxışları onun təfəkkürünün ictimailiyini, həyat mövqeyinin vətəndaşlığını, müasir cəmiyyətin ən aktual problemlərinə intensiv diqqəti özünün göstərir. Kurt Vonnegut müasir cəmiyyətin kəskin tənqidi olduğunu təsvir edir, kapitalist sivilizasiyasının anti-humanist mahiyyətini qınayır, bəşəriyyətin üzərində asılı olan həyatın məhv edilməsi təhlükəsi barədə xəbərdarlıq edir, ümumbəşəri humanist idealların doğruluğunu müdafiə edir, yüksək mənəviyyətin və estetik kateqoriyaların sosial səmərəliliyinin gücləndirilməsinə çağırır. İctimai baxış və humanizmə sadıqlıq Kurt Vonnequt yaradıcılığının real yaradıcılıq metodunu və sosial-tənqidi istiqamətini müəyyən edir.

Zahiri soyuqluğuna baxmayaraq, Vonnequt həmişə bəşəriyyətin ideal yaşayış mühiti haqqında ideyalarını qarşılayan mühit yaratmaq üçün özünəməxsus yol tapan idealist olub və idealist olaraq qalır. Onun personajlarının bədii dünyası isə müəllifin axtarış yolunu geniş miqyasda əks etdirir.

2.2. “Sallaqxana № 5 və ya Uşaqların səlib yürüşü” romanında sosial-siyasi və emosional leksika

Kurt Vonnegut XX əsrin ən mühüm Amerika yazıçılarından biridir. O, postmodernizmə xas olan satira, qara yumor, redaktə, qərəzli şəkildə çətin anlatım

tərzi, elmi fantastikaya müraciət və s. kimi elementləri özündə birləşdirən çoxsaylı roman və povestlərin müəllifidir. Yazıçı və onun yaradıcılığı haqqında bir çox elmi monoqrafiya və dissertasiyalar, bir sıra tənqidi məqalələr və rəylər yazılmışdır.

1969-cu ildə bestseller olan “Sallaqxana No Beş və ya uşaqların səlib yürüşü” romanı nəşr olundu və bir çox dillərə tərcümə edildi, bununla belə müəllifin özünün bu əsəri “uğursuz” hesab etməsinə baxmayaraq, Vonnegutun dünmyaca tanınmasına səbəb oldu. Roman İkinci Dünya Müharibəsi hadisələrindən bəhs edir və əsasən avtobioqrafik xarakter daşıyır. ABŞ müharibəyə daxil olduqdan sonra Vonnequt könüllü şəkildə orduya yazılaraq cəbhəyə yollanır. O, praktiki olaraq döyüşmədi, lakin əsir düşdü və Drezdendəki əsir düşərgəsində qaldı. Orada, 1945-ci ilin fevralında Vonnequt məqsədi hələ də mübahisəli olan böyük bir bombardmanın şahidi oldu.

Drezden mühüm hərbi şəhər deyildi, o, hər hansı strateji obyektlərdən və Müttəfiq aviasiya bazalarından məhrum idi. Drezdenin bombalanması zamanı qurbanların dəqiq sayını müəyyən etmək şəhərdə o zaman onlarla hərbi xəstəxana və yüz minlərlə qaçqının olması səbəbindən çətinləşir. Lakin müəllif əsərini tarixi janra aid etmədiyi üçün tarixi hadisələrin düzgünlüyünü iddia etmir. Bunun səbəbi odur ki, tarixi romanlarda müəlliflər çox vaxt döyüşçülərin qəhrəmanlığına diqqət yetirir, bununla da müharibənin romantik obrazını yaradırlar. Vonnequt bilərəkdən bundan qaçır, çünki o, öz təbiri ilə desək, müharibə əleyhinə roman yaratmaq niyyətindədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin ikinci yarısı ədəbiyyatında İkinci Dünya Müharibəsi hadisələrinin yenidən təhlil olunması müşahidə olunur. Bu, daha çox romanın yazıldığı dövrdə Amerikanın Vyetnamda artıq müharibə aparması ilə bağlıdır. Bundan əlavə, İkinci Dünya Müharibəsinin bitməsindən keçən iyirmi il ərzində müharibə cinayətləri və mülki əhalinin itkiləri ilə bağlı yeni sübutlar üzə çıxıb. Ona görə də romanın nəşri zamanı İkinci Dünya Müharibəsinin xatirəsi əvvəlkindən daha da aktuallaşır, lakin bununla belə əksini tələb edir. Amerika ədəbiyyatının müasir yerli tədqiqatçısı A.A.Astvatsaturov öz məqaləsində bunun səbəblərini çox inandırıcı şəkildə yazır: “Cəbhə döyüşçülərinin xatirələrinin nəşri, ölüm düşərgələrinin keçmiş məhbuslarının ifadələri ümumi qələbə-parad eyforiyası

zamanı nəzərə alınmayan hadisələrə müharibənin əvvəllər görüldüyündən daha dəhşətli və mənasız olduğunu göstərən faktlar əsasında işıq salır” [12]. Amerika cəmiyyəti uzun sürən Vyetnam müharibəsində öz hərəkətlərinin mənasızlığını və qəddarlığını getdikcə daha çox dərk etdikcə, İkinci Dünya Müharibəsində Amerika silahlı qüvvələrinin fəaliyyətinə, xüsusən də Drezden şəhərinin bombalanmasına münasibət də dəyişdi.

XX əsr tarixinin əsas hadisəsi olan İkinci Dünya Müharibəsi, gördüyümüz kimi, çox uzun müddət yəhudi əsilli amerikalı yazıçıları buraxmadı, bütün bu illər xalqın bir növ bütövlükdə Amerika şüurunun “ağrı nöqtəsi” olaraq qaldı. Tomas Pynchon-un “Cazibən göy qurşağı” (1973) romanı xüsusilə ona həsr olunub. İkinci Dünya Müharibəsinin iştirakçısı Kurt Vonnequtun (1922-ci il təvəllüdü) ən məşhur romanı “5 nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” (1969) ona həsr olunmuşdur.

Vonnequtun vəzifəsi müharibə əleyhinə roman yazmaq, müharibəni heç bir mənası olmayan bir soyqırım kimi göstərmək idi. Müəllif düşünür ki, “bizim” və “düşmənlərimizin”, “yaxşı” və “pis” bölgüsü yoxdur — almanlar amerikalılar kimi müharibədən inanılmaz dərəcədə yorulmuş adi insanlar kimi göstərilir. Əsgərlər, ilk növbədə, zorakılığa məruz qalmış, müharibənin absurd reallığına cəlb olunmuş insanlar kimi, “mənfəəti heç bir şəkildə nəzərə alınmayan vətəndaşlar” kimi göstərilir [37, s.172]. Əsgər vəzifəsi, qəhrəmanlıq, şöhrət, vətənpərvərlik hər iki tərəfdən əsgərlərin fərdi şüurunda hissdən və mənadan məhrum olan sadəcə yüksək səsli sözlərə çevrilir. Dünya nizamının toxunulmazlığına, elmi tərəqqinin gücünə, sosial ədalətə inam

The theoretical significance of the study lies in the fact that it allows us to expand the understanding of the functioning of emotional-evaluative lexical units. Emotional-evaluative vocabulary is considered from the standpoint of individual author's interpretation in the textual space of its units. The practical significance of the research is the possibility of using its materials and the results of the analysis presented in it in the practice of teaching modern Russian, when reading, courses, conducting practical classes, as well as in developing a special course on linguistic analysis of a literary text, in solving some issues related to the stylistics of the text, literary local lore. The theoretical significance of the study lies in the fact that it

allows us to expand the understanding of the functioning of emotional-evaluative lexical units. Emotional-evaluative vocabulary is considered from the standpoint of individual author's interpretation in the textual space of its units. The practical significance of the research is the possibility of using its materials and the results of the analysis presented in it in the practice of teaching modern Russian, when reading, courses, conducting practical classes, as well as in developing a special course on linguistic analysis of a literary text, in solving some issues related to the stylistics of the text, literary local lore. İna zəmanət verən bəzi sabit məntiqi-ideoloji və əxlaqi əlaqələr sarsılır, bu isə Kurt Vonnegutun mətnində, olduqca nəzərə çarpır. “Nobody talked. Nobody had any good war stories to tell. Billy and Weary found places for themselves, and Billy went to sleep with his head on the shoulder of an unprotesting captain. The captain was a chaplain. He was a rabbi. He had been shot through the hand” [61, s.46]. Bu sitatdan da görünür ki, müəllif qəsdən qəhrəmanlıq obrazları yaratmır, lakin hadisələrin qorxmuş, çaşqın və məyus iştirakçılarını mənasız bir faciə qarşısında real şəkildə göstərir.

Romanda bədii janrın bir neçə funksiyanı yerinə yetirən bəzi elementləri də mövcuddur. Bir tərəfdən bədii əsərlərdə müəlliflər təsvir olunan hadisələrə və ya əsərin əsas ideyalarına münasibətlərini bildirmək üçün çox vaxt fəlsəfi haşiyələrdən istifadə edirlər. Vonnequt belə məqsədlər üçün bədii janrın “əlavələrindən” istifadə edir. Bu, romanın fəlsəfi-əxlaqi məsələlərini genişləndirir və müharibə mövzusunun faciəvi səslənməsini artırır, onun absurdluğunu çatdırır. Digər tərəfdən, Tralfamadorçuların şüur prizmasından baxmaq, real hadisələrə tələsməyən və dəyişdirə bilməyəcəyi şeylərdən narahat olmayan bir insanın gözü ilə baxmağa imkan verir. Üstəlik, bu bizə gələcək hadisələrə baxmağa və nəticəni öyrəndikdən sonra lazımsız yerə narahat olmamağa imkan verir. Romanda Billy'nin çirkin və dolu Valensiya ilə evliliyini əks etdirdiyi bir səhnə var, lakin “thanks to timetravel, I knew that it was going to be at least bearable all the way” [61, s.98]. Kənardan bir baxış olaraq baş verən hadisələrə ən obyektiv və qərəzsiz qiymət verilə bilər.

“Sallaqxana-beş, və ya uşaqların səlib yürüşü” romanının (1969) lap başlığında “sallaqxana-beş” və uşaqların səlib yürüşü anlayışları arasında paradoksal

uyğunsuzluq qoyulmuş, Vonnequt hekayə boyu bu əhəmiyyəti aqressiv şəkildə vurğulayır; lakin başlıq səviyyəsində “qırğın” nömrələnmiş və “səlib yürüşü”nün biblical mənasını hərfi mənada inkar etmir, bununla “uşaqlar”ın faciəli sonluğunu müəyyən edir. Başlığı “Uşaqların öldürülməsi...” kimi oxumaq olar. Romanın iki əsas mövzusu - biblical və uşaq mövzuları - epigrafdə artıq qeyd edilmişdir:

The bulls are roaring. (buğalar böyürür)

The calf moos. (inəklər movulduyur)

They woke up the baby Christ, (körpə İsa Mesihi oyadırlar)

But He is silent. (Lakin o səssizdi)

Mətnin ilk ibarələri artıq mövzunun konseptini verir, daha sonra süjetin faktiki mövzusunə çevriləcək: “Bunların demək olar ki, hamısı əslində baş verib. Hər halda burada müharibə ilə bağlı demək olar ki, hər şey doğrudur. Dostlarımdan biri həqiqətən başqasının çaydanını götürdüynə görə Drezdendə güllələnib. Başqa bir tanışım əslində müharibədən sonra muzdlu qatillərin köməyi ilə bütün şəxsi düşmənlərini öldürəcəyi ilə hədələmişdi...”. Eyni zamanda, müəllif romanda təsvir ediləcək hər şeyin obrazının prinsipini dərhal müəyyənləşdirir: “true” (“həqiqət”), “really” (“həqiqətən”). Bununla yanaşı kiçik, lakin həyəcan verici bir şərt var: “more or less” (“demək olar ki,”). Məhz bu sözdə müəllifin instalyasiya ideyası özünü realizm çərçivəsi ilə məhdudlaşdıraraq təsvir edəcəyini ifadə etməyin mümkünsüzlüyü haqqında təcəssüm olunur.

İkinci Dünya Müharibəsi romanda təkə simvolik Pilgrim adını daşıyan qəhrəmanın nöqtəyi-nəzərindən deyil, həm də povestə sərbəst daxil olan və hətta girişdə Drezden haqqında kitab yazmaqda əsas süjetin nə olduğunu, niyə olduğunu və necə niyyətində olduğunu izah edən müəllif nöqtəyi-nəzərindən də görünür. O, həqiqətən də 1967-ci ildə Drezdenə getdiyini, anası bombalama zamanı yanan bir alman taksi sürücüsü haqqında danışmağa müvəffəq olduğunu bildirir və bu məlumat ilk sakit ironik “olur arada belə şeylər” şərhilə bitir. Bu şərh daha sonra povestin bütün fəlakətli epizodlarını müşayiət edəcək, çoxsaylı ölümlər haqqında danışacaq və ya sadəcə məlumat verəcək, faciəli intonasiyanın istehza üzərində getdikcə daha çox üstünlük təşkil edəcəyi mətnin bənzərsiz bir nəqarətinə çevriləcəkdir. Vonnequt

müharibənin özünəməxsus cəhətini müəyyənləşdirir: o, artıq hər şeyin yazıldığı və kinoda nümayiş olunduğu yanlış müharibəni, yəni onun qəddarlığını göstərməyi planlaşdırmışdı. Təbii ki, müharibə – “qırğın” Vonnequtun kitabında da mövcuddur: o, nasistlərin məhv etmə maşını, hərbi düşərgələri, qul əməyi haqqında yazır, yəhudilərin, qaraçıların, səfillərin və idarənin digər düşmənlərinin piyindən hazırlanmış şamları və s. təsvir edir. Lakin romanda döyüş səhnələri, birbaşa hərbi qarşıdurma situasiyaları, cəbhədəki toqquşmalarda rəqiblərin döyüş itkiləri və s. yoxdur. Müharibənin son ilinin təsvirində qalib intonasiyalar yoxdur, görünən odur ki, povestin bütün aurası, romanın personajları üçün müharibənin müsbət sonluğu ilə bağlı ümidlərlə dolmalıdır. Bir sözlə, hərbi romanın janrını təşkil edən hər şey Vonnequtun “Qətl”ində yoxdur. Əksinə, Drezdendəki rəqiblərin görüşü təsvir olunan səhnədə bir növ əks mənərə görünür: yüz nəfər əsir düşmüş amerikalı (qələbəni ümidlə gözləyən), o cümlədən oğlanlar, qocalar və Rusiyada yaralanan iki əlil səkkiz Drezden sakininin müşayiətinə verilir - onların hamısı artıq ən yaxın tarixdə ölümə məhkumdur. “They knew how ridiculous and unhealthy they themselves looked. One of them hobbled on a prosthetic leg and carried not only a rifle, but also a stick. However, they were instructed to achieve complete obedience and respect from the tall, impudent robbers - Americans, murderers who had just come from the front. And then they saw a bearded Billy Pilgrim in an azure toga and silver boots, with his hands in a muff... Eight ridiculous Dresden people finally made sure that these hundred ridiculous creatures are the very American soldiers recently captured at the front. The Dresden people began to smile, and then burst out laughing. Their fear evaporated. There was no one to be afraid of. Before them were the same crippled people, the same fools as themselves. It was like an operetta” [61, s.113].

Teatrın mövzusu onun ironik və parodiya sahəsini daha da genişləndirir və müharibənin “xoşbəxt” sonluğunu daha çox inkar edir. İki dünya müharibəsinin iştirakçısı, Billinin təlxək paltarını görə alman cərrahı hətta bu şəkildə alçaldılan və döyüşçünü ləyaqətli rəqib üzərində qələbə ilə fəxr etmək imkanından məhrum edən Amerika üçün təhqir olunur. Artıq gələcəyi xatırlayan, şəhərin tezliklə darmadağın ediləcəyini və yandırılacağını bilən, “taleyin ona bu cür geyindiriyinə” əmin olan

çaşqın Billi cərrahın “bizi güldürmək istəyirsən?” sualını eşidir və gülümsəməyə çalışır. Bu və əslində, Vonnequtun bütün bədii dünyasının estetik kulminasiya nöqtəsinə çevrilən Drezdenin bombalanmasının dəhşətli fantazmaqorik mənzərəsindən əvvəlki digər Drezden epizodları insan ən pis şeylərin bitdiyinə əmin olduqda və bütün çətinliklərin öhdəsindən gəldiyini düşünəndə xarici müstəvidə faciənin öhdəsindən gəlmək haqqında parlaq, təsəlliedici təəssürat yaradır. Dustaqlar artıq dustaq kimi deyillər, pəncərələri yuyurlar, ayaqyolunu təmizləyirlər, döşəmələri süpürürlər və s., sanki şəhəri əziz qonaqlarını qəbul etmək üçün hazırlayırlar. Və şərbət fabrikində işləmək onlara bədəninizi “vitaminlərlə” zənginləşdirməyə və qidalandıрмаğa imkan verir. Bundan əlavə, ingilislərdən biri amerikalıları Drezdenə inandırarkən bu şəhərdən hazırda ən təhlükəsiz yer kimi danışır. Və həqiqətən də, Drezdenə səfər “həqiqi bir əyləncə” oldu. Qızdırıcı maşınların qapıları açılarda Amerikalıların qarşısına ən gözəl şəhər çıxdı, onlar həyatlarında belə bir şey görməmişdilər. Səmada möcüzəli zərif cizgilərlə əfsanəvi ağlasığmaz bir şəhər görüldü. Billy Pilgrim remembered a picture in Sunday school – “The Kingdom of Heaven” [61, s.112]. Bütün şəhəri əhatə edən növbəti fəlakət dalğası daha gözlənilməz şəkildə gəlir.

Yazıçının hadisəni xatırlaması ilə romandakı obrazlı əksini müqayisə etsək, görürük ki, faktiki səviyyədə hər şey üst-üstə düşür: romanın təsvirində Drezdenin bombalanmasının bütün atributları, hətta “ölülər” kimi (ürkütücü) detallar – keçmiş insanlar və ya aşağıda hərəkət edən obyektləri axtaran təyyarə (yenə insanlar) da vardır. Lakin bütün ictimai-siyasi faktlar tarixi hadisəyə yerləşdirilibsə, bu hadisənin hərbi fonu açıqdırsa, bədii obrazda biz demək olar ki, hadisənin daxili məzmununun bütün faktlarının növbələşməsini müşahidə edirik, onu psixoloji hisslərlə dolu – xüsusi tarixi anları əks etdirən daha geniş miqyaslı (super və həddindən artıq tarixi) bir vəziyyətə gətiririk. Əvvəla, biz intonasiyanın təmkin, sakit povest, baş verənlərə qəzəb və ya hiddəti ifadə etmək üçün nəzərdə tutulmuş nida və sual ifadələrinin olmaması kimi xüsusiyyətlərini qeyd edirik. Bütün bunlar baş verənlərin dönməzliyi və ölüm ideyasını dərk edə bilməmək haqqında hökmlü bəyanatda olduğu kimi, dəfələrlə təkrarlanan “olur arada belə şeylər” nəqarətində dərinlən gizlənilir. Daha

sonra romanın adındaki ilk sözün – qətlın orijinal semantikasının genişlənməsi mövcuddur. Rəqəm (five) romanın mətnində dəfələrlə qeyd olunan konsepsiyanın spesifik məzmununu göstərir: bu, mal-qara kəsmək üçün nəzərdə tutulmuş bir tikilidir. Süjet hərəkətinin gedişində sözün birinci mənası ondan tam uzaqlaşmadan getdikcə ayrılır: sallaqxana heç vaxt müharibəyə çevrilmir, o, yalnız mal-qara üçün deyil, insanlar üçün sallaqxana olaraq qalır. Qətl metaforası kosmik miqyasda böyüyür, Aydan (ay mənzərəsi) başlayaraq Tralfamadorla sona çatır, müharibə mövzusunı gizlədir və Billy Pilgrim-i kosmosda ruhi sayıqlamalara cəlb edir.

Deməli, romanın bütün hərbi hissəsi təkcə müharibə haqqında deyil, həm də dünya miqyasında insan və bəşəriyyət haqqında onun mövcud olduğu məkan və zaman haqqında bir arxa fondur, məlumatın əks etdirməsidir. Qalapaqosda Vonnequt bu barədə artıq bəşəriyyətin özünü məhv etməsindən bir milyon il sonrakı nöqtəyi-nəzərdən danışacaq. Və bu sual niyə? (çoxlu sual və nida işarələri ilə) sualıdır və ilk növbədə “Sallaqxana” müəllifini narahat edir. Məhz buna görə də artıq zəfərli dönüş nöqtəsində (1944-1945) təsvir olunan müharibə, yəni bu dönüş nöqtəsinin ab-havası, hərbi povestın yaradılmış məntiqinə əsasən, nikbin, parlaq hisslərlə dolmalı, eyni zamanda faciəvi şəkildə daimi mövcudluq, davamlı fəlakət, sonu görünməyən bir faciə təsiri bağışlayır və “olur arada belə şeylər” cümləsi tez-tez təkrarlanaraq bütün bunlar adi bir hadisəyə çevrilir. Ona görə də yazıçı sualına məkan deyil, zaman ölçüsündə cavab tapmaq ümidi ilə povestinin ağırlıq mərkəzini əsərin başlığının ikinci hissəsinə - uşaqların səlib yürüşünə keçirir.

Vonnequt uşaqların səlib yürüşündən xüsusi süjet yaratmır. Belə ki, bu süjet romanda yoxdur. Lakin povestın strukturuna daxil olmaq çətindir və romanın adında müharibə-qətl metaforası kimi təyin olunur. Müharibə mövzusu uşaq mövzusu ilə əlaqələndirilir ki, bu da öz növbəsində uşaqların səlib yürüşü haqqında mifə çevrilir.

Ümumilikdə Vonnequtun incəsənət aləmində, xüsusən də bu romandakı mifi bu cavabların bir növ test sınağına (yalnız düzgün cavabı seçmək və ya sadəcə düzgün cavabı təxmin etmək lazımdır) çevrilir. Bu, uşaqlar tərəfindən törədilən çoxsaylı səlib yürüşlərindən biri olduğu üçün Drezden haqqında kitabın müəllifi və onun dostu uşaqların əsl səlib yürüşü haqqında daha çox öyrənməyə çalışmış, Makkayın bu yürüş

haqda mənfi qiymətləndirmə verən, amansız nəticələrinə görə unikal olan kitabını oxumuşdur. Beləliklə, tarixi fakt mifə çevrilir, sonra mif demifləşdirilir, onun əsl mənası müəllifin Drezden haqqında kitabında danışacağı dəhşətli dünyaya çevrilir.

Açıqlanan mifin mahiyyəti Məryəmin İkinci Dünya Müharibəsinin gənc bacarıqsız əsgərləri, Səlib yürüşündən olanlar və potensial olaraq Məryəmin öz uşaqları kimi uşaqları əsassız müharibəyə təhrik edən kitab və filmlərə etirazı ilə əlaqələndirilir. “Makei tells us that the children’s crusade began in 1213, when two monks conceived the idea of assembling armies of children in France and Germany and selling them into slavery in north Africa. Thirty thousand children volunteered to go, as they thought, to Palestine” [61, s.17]. Makeinin fikrincə, uşaqların səlib yürüşü 1213-cü ildə, iki rahib Fransa və Almaniyada uşaq ordularını toplamaq və onları Şimali Afrikada köləliyə satmaq ideyasını irəli sürdüyü zaman başlayıb. Araşdırmalara görə 30 min uşaq, Fələstinə getmək üçün könüllü olmuşdu. Hətta Papa III Innocent isə “Fələstinə” inanırdı.

Mackayın kitabına görə uşaqların əksəriyyəti gəmi qəzalarında öldü və ya Şimali Amerikada köləliyə satıldı. Lakin təyinat yerini çaşdırıb Genuyaya çatan uşaqların kiçik bir hissəsi qaçıb. Və bu xoşbəxt qəza bizə yenidən Vonnegutun romanının əsas motivini – taleyini xatırladır. “By some misunderstanding, some of the children considered Genoa to be the place of departure, where they were not waylaid by slave ships. They were sheltered, fed, questioned by kind people and, after giving them a little money and a lot of advice, sent back home” [61, s.18]. XIII əsrin “səlib yürüşü”nün XX əsrin Dünya Müharibəsinin nəticəsi ilə əlaqələndirilməsi getdikcə daha aydın və faciəli hal alır, çünki iyirminci əsrdə bə.ər övladının xoşbəxt xilasını hələ də eyni prinsipə uyğun olaraq (“bəzi anlaşılmazlıqlar ilə”) baş verir: uşaqların bəzilərinin xilasını eyni “anlaşılmazlıq” səbəbindən özlərini “xoşbəxt” əsirlikdə tapan İngilis hərbi əsirləri tərəfindən həyata keçirilir və utopik səxavətli ingilis cəmiyyətinin halosu insanlıqdan çıxmanın astanasına düşmüş şanssız amerikalı məhbuslar üzərində parlayır. A. Zverev yazır: “Kitabın alt başlığı – “Uşaqların səlib yürüşü” onun alleqorik mənasını dəqiqliklə göstərir. Crown, Billi və müəllifin özü başqa “grandfallo” - “nəvəyə” qurban vermək məqsədi ilə hərbi

kampaniyaya cəlb edilmiş uşaqlar idi, və yalnız onlar, uşaqlar, hələ küt kürək demək bacarığı ilə, hər hansı bir “grandfallons” – “nənələrin” qurulduğu fəndləri bilmədən, yaxud Tralfamadorda hökm sürən buzlu harmoniya parıltısını hiss etmək, “hər kəs öz gördüyü işi tam yerinə yetirməli” olduğu və “heç bir başlanğıc, son, süjetin gərginliyi, əxlaq, səbəblər, nəticələr olmadığı” zaman “səlib yürüşünün” əsl kabusunu hiss edirlər. XIII əsr uşaqları. özlərini də sallaqxanada tapırlar.

Vonnequt Birinci Dünya Müharibəsinə öz (müəllifin) süjetinə F.Celine haqqında Selinin küçə izdihamının səs-küyünü dayandırmağa çalışdığı “Death on Credit” romanından heyretəmiz bir səhnəni özündə cəmləşdirən kitabla bağlı xatirələr vasitəsilə daxil olur. “Screeching is coming from its pages: “Stop them... don’t let them move... quickly freeze them... forever... Let them stand like that...”

Beləliklə, romanda başqa bir mif proqnozlaşdırılır, vəzifəsi müharibə haqqında həqiqətə uyğun bir kitab yazmaq - demək olar ki, fantastika olan yazıçının əsərinin mövzusunu təşkil edir. Vonnequt nə üçün Lotun həyat yoldaşını sevdi və bu kitab niyə uğursuzluğa düşər oldu? T.N.Ledeneva bu haqda yazır: “İdeala inamın və onun həyata keçirilməsinə inamsızlığın uyğunsuzluğu stoik pessimizmə və müəllifin özünə ironiyasına səbəb olur... Vonnequt özünü Lotun həyat yoldaşı insan faciəsindən laqeyd şəkildə qurtula bilməyən və duz sütununa çevrilən qadın ilə müqayisə edir... Şahidi olduğu Drezden faciəsini unuda bilməməsi yazıçını onun fikrincə başqaları arasında “qara qoyun”, “duz sütunu” edir..

Romanın reallığı üzərində miflərin bu cür mürəkkəb örtüşməsində Vonnequtun xristian dininin faciəvi fonu haqqında düşüncəsi formalaşır. Weary-nin (Billi-nin geri çəkildiyi yollarda yoldaşı) atasının qanlı kolleksiyası ilə bağlı iyrənc şəkildə öyünməsinə görə, Billi qan və bütün bunlar haqqında bir şey bildiyini söyləmək üçün anlaşılmaz şəkildə bir vəsvəsə hiss etdi. “After all, it was not for nothing that Billy, from his childhood, day after day, morning and evening, looked at terrible torments and terrible tortures. In Ilium, in his nursery, hung a terrifying crucifix. Military Surgeon I would approve of the clinical accuracy with which the artist depicted all the wounds of Christ – a wound from a spear, a wound from a crown of thorns, lacerations from iron nails. In Billy's nursery, Christ was dying in terrible agony. I

felt terribly sorry for him. Such things” [61, s. 33]. Lakin Billinin ölməkdə olan İsa Məsihə qarşı mərhəmətli münasibəti qarışıq dünyada heç nəyi izah edə bilməz. Vonnequt isə İsa Məsihin obrazını mifologiyadan çıxarmağa can atır. Vonnequt “ölmüş” Xristian dəyərlərinin müqabilində Kilgore Troutun (yazıcının bütün obrazlar içində ən sevimli qəhrəmanlarından biri) “Kosmik İncil”ini təklif edir. Billinin ruhi xəstələr üçün palatadakı qonşusu Elliot Rouzoter (həmçinin obrazdır) Tralfamadoriyalıya çox bənzəyən və kosmosdan gələn yadplanetlidən bəhs edən bu “Kosmik İncil”i oxuyur. “Kosmosdan gələn bu yadplanetli xristianların niyə asanlıqla zorakılıq etdiyini anlamaq üçün xristianlığı ciddi şəkildə öyrəndi. O, hər şeyin səbəbinin İncil rəvayətlərindəki qeyri-dəqiqlik olduğu qərarına gəldi. O, İncilin məqsədinin başqa şeylərlə yanaşı, insanlara əhəmiyyətsizlərin ən əhəmiyyətsizinə belə mərhəmətli olmağı öyrətmək olduğunu güman edirdi.

N. Qubko yazır ki, “Vonnequt, dünya haqqında öz ağlabatan və elmi biliklərə əsaslanan etik sistemini yaratmağa çalışır. Buna görə də, öz sistemində insanlığın bütün təzahürlərini, hətta ən kiçik təzahürlərini də daxil etməklə, xristian təliminə qarşı amansızdır. Romanda bəzən əsas xristian ehkamlarının sarkastik şəkildə yenidən şərhinə rast gəlinir. Billi kosmosdan gələn bir yadplanetlinin “Xristianlar niyə asanlıqla azğınlaşır” sualını araşdırdığı kitab haqqında müsahibəni rəğbətlə dinləyir... Xristian illüziyalarını məsxərəyə qoyaraq, yazıçı həm də insan üçün “kəhrəbada donmuş böcəyin” yerini hazırlamış burjua, mexanikləşdirilmiş – Tralfamador sivilizasiyasına nifrət qusur. Bu o sivilizasiyadır ki, Vonnequt kosmosdan gələn yadplanetli ilə eyni sualı xristianlığa yönəldir (“Xristianlar niyə bu qədər qəddardırlar?”): niyə xristian dünyasında doğulmuş sivilizasiya insanlara qarşı asanlıqla qəddar olur? Müharibənin özü ifrat dərəcədə sivilizasiyadır [37].

2.3. “Pişik beşiyi” romanında sosial-siyasi və emosional leksika

İkinci Dünya Müharibəsi Kurt Vonnequtun yaradıcılığından da yan keçmədi. Əslən alman və amerikalı olan bir yazıçı, Amerika qoşunlarının tərkibində Avropada döyüşdü, əsir düşdü, Drezdenin dağıdılmasını - açıq bir şəhərin hissiyyatsız vəhşi

Anglo-Amerikan bombardmanı gördü. Qatı anti-faşist olan Vonnequt da öz ölkəsinin vəhşiliyini görürdü. Bəlkə də bu, onu Amerikanın “demokratik” siyasətinin təbliğ etdiyi prinsiplərdən uzaq olduğunu və Amerika Biləşmiş Ştatların tədricən, lakin qəti şəkildə dünya jandarına çevrildiyini başa düşməsinə səbəb olan ilk təkan idi. O başa düşürdü ki, III Dünya Müharibəsi təhlükəsi məhz Amerika Biləşmiş Ştatlarından gələcək, onun nəticəsində Xirosima dövründən və hətta bir qədər əvvəldən (yəni II Dünya Müharibəsi bitməzdən əvvəl) ən güclü dövlətin böyük elmi-texniki potensialı qoyulmuşdu. Müharibə və sülh problemləri, baş verənlər üzrə insanın məsuliyyəti, azad iradə və determinizm, qeyri-bəşəri, texnokratik dünyada humanizm, müasir cəmiyyətdə elmin və elm xadiminin rolu Vonnequtun bütün əsərlərində az və ya çox dərəcədə müzakirə olunur. Lakin onların hər birində bu problemlərdən biri əsas dominant hesab olunur. “Pişik beşiyi”ndə belə dominant cəhət dünyanın insanlıqdan çıxarılması problemləri və alimin öz kəşflərinə görə məsuliyyətidir. Lakin burada neonasizm mövzusu yazıçını heç də az narahat etmir. Doktor Honniker obrazında romanda alimin məsuliyyəti mövzusu olduqca qabarıq səslənir.

Nobel mükafatı laureatı Dr. Honniker, XX əsrdə dərrakə haqqında fikirlərin ən parlaq parodiyaçısı, Atom bombasını yaradıcılarından biri olan böyük alim ömrünü heç nə düşünmədən keçirib. Feliks Honiker obrazı, belə desək, romanın “hadisələrdən kənar qalan” personajı, povestin başlanmasından bir neçə il əvvəl vəfat etdiyinə görə, əslində, romanın əsas personajına çevrilir, bu obrazla alimin öz kəşflərinə görə mülki məsuliyyəti ideyası, harada və kiminlə olacağını seçmək problemi işlənir. Sanki B.Brextin “Qalileonun həyatı” tamaşasında eyni əsasla qoyulmuş problem idi, amma cavablar olduqca fərqlidir. “Qalileonun həyatı”nda ümitsiz Andrea Sarti Qalileylə söhbətində işlətdiyi “Qəhrəmanı olmayan ölkə bədbəxtidir!” ifadəsinə, Qaliley acı-acı: “Qəhrəmanlara ehtiyacı olan ölkə bədbəxtidir”, deyə cavab verdiyi halda, Vonnequtun vəziyyəti tam əksidir [30].

Amerika. Söhbət alimdən gedirsə, bu xüsusilə qorxuludur. Parlaq alim Honniker, əsərin mərkəzi obrazlarından. İnsanlar onun maraq dairəsində deyil, onun üçün mövcud deyillər. O, bir saniyə belə düşünmədən sivilizasiyanı məhv etməyin yeni yollarını kəşf edir. O, sadəcə olaraq elmlə “oynamaq”la maraqlanır, heç

də əbəs yerə deyil ki, o, bütün ən məşhur təcrübələrini uşaq oyuncaq mağazasının “avadanlığı” ilə qoyub, bu da ona iki dollara başa gəlmir. Onun arvadı və üç uşağı var idi, lakin onlara fikir vermirdi. Onun bütün həyatı tapmacaları həll edən əbədi bir “ip oyunundan” başqa heç nəyə bənzəmirdi. Atom bombası tapmacası, buz-9 tapmacası həll edildi və siz irəliləyə bilərsiniz. Bir şey haqqında düşünməyə, nəsə oxumağa, kimsə ilə ünsiyyət qurmağa ehtiyac yoxdur. Təsadüfi deyil ki, müəllif Nobel mükafatının təqdimatı zamanı qəhrəmanını dünyanın mahiyyətindən eqoist şəkildə qoparaq öz nitqində formaca ən qısa, ən “masum” və ən dəhşətli şəkildə ifadə etməyə məcbur edir: “Xanımlar və cənablar! Mən burada sizin qarşınızda dayanıram, çünki bütün həyatım boyu yaz günü məktəbə gedərkən səkkiz yaşlı uşaq kimi ətrafıma baxmışam. Mən hər şeydə dayana, baxa, düşünə və bəzən bir şey öyrənə bilirdim. Mən çox xoşbəxt insan idim”. Bəlkə də XX əsrin klassik ədəbiyyatında alim olsaydı belə bir söz deyə bilən yeganə qəhrəman Kamyunun “Yad” əsərindən dan olan Meursaultdır. Doğrudan da, dünyadan daha böyük bir məkan təsəvvür etmək, başqalarına daha çox maraq göstərməmək, yalnız öz bilavasitə ehtiyaclarına daha çox diqqət yetirmək (fiziki və ya intellektual, bu situasiyada fərq etmir) çətindir! Əslində, Dr. Honniker və Meursault arasındakı yeganə fərq, Meursaultun yalnız həyatı təbii fiziki ehtiyacları üzərində cəmləşməsidir, Dr. Honniker isə eyni şəkildə, demək olar ki, fizioloji mənada intellektual ehtiyacları ödəyir. Etdiyi işlərin nəticələrinin fərqi də buna görədir: Meursault bir ərəbin qətlini törədir, buna görə ölüm cəzasına məhkum edilir, doktor Honniker sivilizasiyanı məhv etmək üçün bir yol tapır, bunun üçün demək olar ki, elm kimi müqəddəsləşdirilir və Nobel mükafatı alır. Vonnequt Kamyunun nəzəriyyəsinə yeni şəraitdə, yeni tarixi-mənəvi aspektdə inkişaf etdirir, onun “Yad”ı ziyalıdır və buna baxmayaraq, onun həyatı həqiqətən “mövcuddur”, yəni hərfi mənada “mövcuddur”. Vonnequt öz həyatından başqa hər hansı bir həyatın dəyərini və keçici maraqdan başqa hər hansı bir mənfəəti inkar edərək, ekzistensializmin əxlaqını və mahiyyətini məntiqi sonuna, mütləq eqosentrizmə çatdırmaq istəyir [30].

Bütün dünyaya bu fəlsəfənin prizmasından baxılır. Atom bombası sivilizasiya üçün yeni bir istinad nöqtəsinə başladı: özünü xilas edə biləcəkm, yoxsa öləcəkm.

Bu baxımdan romanda bütün personajlar nəzərdən keçirilir: onlar insanlıq qarşısında məsuliyyətlərinin fərqindədirlərmi? İnsanlar da onlar kimi bunu dərk edib dünyanı xilas edə bilərlərmi? Roman bugünkü Amerika üçün ən xarakterik olan iki müasir dövlət tipini araşdırır: “demokratik” Amerika Birləşmiş Ştatları və San Lorenzo Respublikasında Papa Monzanonun açıq sağçı diktaturası. Sual belə qoyulduqda, cəmiyyətin siyasi-iqtisadi quruluşu və onun insanların taleyinə və dünyagörüşünə təsiri ön plana çıxarıldıqda, onların fəlsəfi baxışları, Krosbinin elementar burjua doktrinası, yaxud mürəkkəb və birmənalı Bokonon doktrinası, onların dünyaya gəldiyi yaşayış şəraitinin nəticəsi kimi ortaya çıxır, bununla yanaşı deyə bilərikmi ki, bu Vonnegutun romanında yalnız “Amerika orijinallığında NTR-nin ikimənalı problemləri” qoyulur? Bu cür qiymətləndirmə romanın problemlərinin aydın şəkildə qısaldılmasına bənzəyir, çünki bu, elmi-texniki inqilab haqqında romandan daha çox gücünü yoxlamaq üçün sınaqdan keçirilən və uyğunsuzluğunu üzə çıxaran fəlsəfi sistemlər haqqında romandır. Hər bir obraza öz fəlsəfi baxışları və dünyagörüşü prizmasından baxılan roman fəlsəfi romandan başqa bir şey ola bilməz [27].

“Dəniz donanması üçün bataqlıqların qurudulması” problemi ilə sırf nəzəri, “sırf elmi” problem kimi maraqlanan və bütün dünyanı məhv etməyə qadir olan buz–9 yaradan Honikerin dünyaya və bəşəriyyətə biganəliyi romana sadəcə olaraq bir növ müqəddimədir. Axı ən təhlükəli kəşflər təkcə alimlərin əlində deyil. Bəşəriyyət buna necə reaksiya verəcək, elmin nəyi öz əhatə etdiyinə nə dərəcədə ciddi yanaşacaq, yeni elmi inkişafın mümkün nəticələrini diqqətlə təhlil etmək zərurətini dərk edəcəkmiki, yaxud o, “daimi olaraq səkkiz yaşında olan” Honiker və bənzərləri olaraq uşaqqasına sadələvh və kor olacaqmı? Vonnequt bu sualı oxucuya yönləndirir və ona olduqca özünəməxsus şəkildə cavab verir.

Müasirlik dövrü, xüsusən XX əsrin ikinci yarısı insan həyatının bir çox sahələrində, xüsusən də ədəbi cərəyanların fonunda sintez və fənlərarası yanaşmalar dövrünə çevrilmişdir. Son zamanlar ədəbi tənqiddə tənqidi yanaşmalar getdikcə daha çox yenidən nəzərdən keçirilir. Əsrin sonlarına həsr olunmuş bugünkü ədəbi əsərlərdə tədqiqatçıların söz ustalarını qütblərə görə “çoxaltmaları” deyil, rəngarəng və ziddiyyətli dövrü vahid bütövlükdə nəyin birləşdirdiyini müəyyən etməyə çalışmaları

mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəla, bədii sintez bədii yaradıcılıqda və ədəbi tənqiddə özünü hiss etdirən belə ümumi, universal cərəyanların sırasına aiddir.

“Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” romanı məkan və xətti zamanın ənənəvi quruluşunun pozulduğu ilk geniş tanınan roman kimi xarakterizə olunur [53, s.16]. Romanda gerçək bədii ədəbiyyatla iç-içədir. Qəhrəmanın məkan-zamandakı hərəkətlərini təsvir edərkən K.Vonnequt elmi fantastika metodlarına əsaslanır. Ədəbiyyat tərəfindən qəbul edilən nəqletmə sırası və təqdimat üsulunun realizmindən uzaqlaşaraq, K.Vonnequt şüuraltı səviyyədə rabitəli povest yaratmaqla lüğətin, obrazların, əsas anlayışların təkrarlarından istifadə etmək üsuluna müraciət edir. Məsələn, rus məhbuslarının simaları “parlayan siferblatlara bənzəyirdi”, eyni birləşmə Billinin atasının təsvirində də var; lokomotivdə və məhbusları daşıyan qatarın son vaqonunda Billinin bağında narıncı-qara bayraq, eyni rəngli çadır var. Bu cür leytmotivlər və ifadələr dolayı əlaqə yaradaraq zaman və məkan hərəkətlərinin yaratdığı boşluğu artırır [53, s. 66-67].

J. Klinkowitz “Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” romanını anti-illüziyaçı elmi fantastika kimi adlandırır. İyirminci əsr qəbul edilmiş nizam-intizam və realizm ölçülərindən imtina etdiyi üçün, K.Vonnequt da realizm ədəbiyyatına xas olan geriləmə və düzgün xronologiya üsullarından imtina edir. Romanda tarixi və uydurma, real və fantastika, ardıcıl və eyni vaxtda, müəllif və mətn qarşılaşdırılır. Baxmayaraq ki, romanda baş verən hadisələr düzgün xronoloji ardıcılıqla göstərilir, protaqonistin həyatının vahid mənzərəsini təsvir edir. Tralfamador planetinin sakinləri onu məhz bu cür görəcəkdilər. Belə süjet quruculuğu bədii ədəbiyyatın köhnə forma və strukturlarını əvəz edir. (həmin yerdə: 67-69) Eyni zamanda K.Vonnequt yalanı inkar edərək, müharibəyə baxışı destruktiv-tarixi hadisələr dövrü kimi qələmə verərək, müharibədən sonrakı dövrün çaşqınlığını təsvir edərək XX əsr cəmiyyətinin həyatını dürüst şəkildə əks etdirən realist romanın yenidən əsasını qoyur [53, s. 68-69].

Beləliklə, belə bir qənaətə gəlirik ki, K.Vonnequtun üslubunun üslub xüsusiyyətləri qara yumorun, istehza və satiranın geniş yayılması, müxtəlif təbəqələrin lüğət tərkibinin, obrazlı dilin və frazeologiyaların işlədilməsinin, mətnin

rabitəliliyini təmin etmək üçün lüğətin, təsvirlərin və əsas anlayışların çoxsaylı təkrarları ilə əlaqələndirilə bilər.

K.Vonnequtun özünəməxsusluğu obrazlı dildən istifadə ilə səciyyəlidir. Məlum olduğu kimi, obrazlılıq məcazlarda linqvistik təcəssüm tapır [10, s.58]. “Beş nömrəli sallaqxana və ya uşaqların səlib yürüşü” romanında obraz yaratmağın ən çox yayılmış leksik və semantik vasitələri obrazlılığa əsaslanan üslub fiqurlarıdır ki, onlara aşağıdakı üslub fiqurlarını aid edirik: metafora, personifikasiya. və müqayisə.

Leksik təkrar səslərin, sözlərin, morfemlərin, sinonimlərin və ya sintaktik konstruksiyaların tək bir cümlənin, bir sıra ifadələrin və ya bütöv mətnin bir hissəsi kimi təkrarlanmasıdır İ.V. Arnold iddia edir ki, təkrarlama qeyri-müəyyənliyin istifadəsi ilə birləşdirilmirsə, belə olan halda təkrarın əsas istifadə olunan funksiyaları gücləndirici, emosional və ya gücləndirici-emosional funksiyalardır [10, s.128].

Sözün çoxmənalı işlənməsi ilə birləşən təkrar öz funksiyası çərçivəsində söz oyununa yaxınlaşa bilər. İ.R. Qalperinə görə, təkrarların əsas funksiyası gücləndirmə, artıma (duyguların gücünü artırmaq), eləcə də ritmik funksiyadır [23, s. 258-264].

İ.R.Qalperin hesab edir ki, stilistik vasitə kimi təkrar həyəcanlı situasiyanı ifadə etmək üçün bir vasitədir [23, s. 258].Bəzi tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, bu halda təkrar üslub vasitəsi kimi çıxış etmir, lakin personajın emosional vəziyyətini çatdırmaq vasitəsi kimi çıxış edir. Lakin bütün üslubi vasitələrin müəyyən dərəcədə emosiyaya malik olması bizə bu nöqtəyi-nəzəri təkzib etməyə və təkrarların həmişə üslubi vasitə kimi istifadə olunduğunu qəbul etməyə imkan verir (Kemertelidze N., Manjavidze T.)

Kompozisiya prinsipinə əsasən təsnifata görə, aşağıdakı təkrar növləri müəyyən edilmişdir:

- anafora (komanda birliyi),
- epifora (ifadələrin sonlarında təkrarlar),
- dairəvi təkrar və ya çərçivə (ifadənin əvvəlində və sonunda təkrarlar),
- anadiploz, toplama və ya birləşmə (cümlənin sonunda, növbəti cümlənin və ya onun hissəsindəki sözün təkrarı [10, s.128].

İ. V. Arnold təkrarların sinonim və qismən (bir köklü sözlərin təkrarı) növlərinin də mövcud olduğunu qeyd edir. K. Vonnequtun “Beş nömrəli sallaqxana və ya

uşaqların səlib yürüşü” romanında təkrar ən çox istifadə olunan üslub vasitələrindən biridir. Təkrarın istifadəsi ilk növbədə mətnin uyğunluğunun yaradılmasına yönəldilmişdir: təkrarlanan elementlər birlik və uyğunluğun həyata keçirilməsi vasitəsi kimi xidmət edir. Nəticə etibarlı ilə tərcümədə təkrarların, təkrarlanan sözlərin, ifadələrin, konstruksiyaların və cümlələrin ötürülməsində sabitliyin qorunması əhəmiyyət kəsb edir [10, s.94].

Roman mətnində istifadə edilən təkrarların ən parlaq nümunəsi nümunədə verilən cümlənin təkrarıdır: So it goes.

Bu cümlə mətndə 106 dəfə təkrarlanır: hər dəfə kiminsə ölümünü qeyd edəndən sonra. Bu təkrar tərcümə mətnində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatçılar təkrarı stilistikanın sintaktik vasitələrinə aid edirlər, buna görə də tədqiqatımız çərçivəsində cümlələrin və cümlə hissələrinin təkrarı nəzərə alınmayacaq, lakin söz və ifadələrin leksik təkrarı kimi təkrar növünə diqqət yetiriləcəkdir. Roman boyu təkrarlanan elementlərin olması “Beş nömrəli sallaqxana, yaxud uşaqların səlib yürüşü” romanının mətninin ən diqqət çəkən xüsusiyyətidir.

Bunlara dead sifəti daxildir. Aşağıdakı nümunədə Bu söz ardıcıl cümlələr silsiləsində təkrarlanır və daha sonra isə eyni “ölüm” semantik sahəsinə aid olan isim leksik təkrar kimi çıxış edir. Təkrarların istifadəsi hərbiçilərin ölümlərə və ümumiyyətlə ölümə qarşı sakit və laqeyd münasibətini əks etdirir. dead man ifadəsi ilə təzad yaradan corpse ismini işlətməklə insandan ölümdən sonra bədənindən başqa heç nə qalmadığını vurğulayır. Təkrarlar vurğu funksiyasını yerinə yetirir ki, bu da qısa cümlələrə bölünərək vurğulanır.

Nümunə.

The Americans across the way told the guards again about the dead man on their car. The guards got a stretcher out of their own cozy car, opened the dead man’s car and went inside. The dead man’s car wasn’t crowded at all. There were just six live colonels in there — and one dead one. The Germans carried the corpse out. The corpse was Wild Bob.

Beləliklə, təhlil edərkən belə qənaətə gələ bilərik ki, romandakı leksik təkrarların əsas funksiyaları vurğu (semantik yük daşıyan əsas anlayışları

vurğulamaq), qiymətləndirici (müəllifin münasibətini çatdırmaq), eləcə də ən əsası, mətn hissələri arasında əlaqə bir söz yaratmaq funksiyasıdır. Təkrarlar zamanla uzadılan hərəkətin monoton xarakterini də çatdırmağa bilər. Sözügedən üslub vasitələri romanda ən çox istifadə olunan vasitələrdən biridir. Mətdə bir-birindən ayrılan, lakin ardıcillıq təşkil edən elementlərin ötürülməsinin sabitliyini müşahidə etmək xüsusilə vacibdir, çünki bu elementlər müəllifə qəhrəmanın həyatının, ardıcıl təsvir olunmayan hadisələrin tam mənzərəsini yaratmağa imkan verir, lakin Bunlar Billy Pilgrim-in məkan və zaman hərəkətinə uyğun olaraq həyata keçirilir. Əldə edilən məlumatlara görə, tərcümə mətnində təkrarlar heç də həmişə öz əksini tapmır. Həmin stilistik vasitəni tərcümə edərkən dəyişdirmə və ötürmə üsullarından istifadə edilə bilər. Tərcümə edilmiş mətdə təkrarı saxlamaqla, təkrarın başqa kompozisiya növündən də istifadə oluna bilər, lakin belə əvəzləmə, fikrimizcə, leksik təkrarın yaratdığı üslub effektini pozmur.

Kurt Vonnegutun kitablarına müraciət etsəniz, personajların və situasiyaların, forma və ideyaların, janr və cərəyanların daimi qarşılıqlı əlaqəsini görə bilərsiniz. Onun nəsrini diqqətlə araşdırmaq belə çətin ki, təkrar və yazıçının bir mövzuya bağlılığının, şən, qayğısız şəkildə təlxəkliyinin, yaratdığı texnotronik sivilizasiya ilə insanı təhdid edən təhlükələrlə bağlı acı narahatlığın xüsusiyyətlərini qabartsın. Vonnegutun romanlarında hər şey bir-birinə qarışıb qaynama nöqtəsinə gətirilir və bunun da məqsədi arzu olunan bədii sintezi əldə etməkdir. “Titanın sirenləri”, “Pişik beşiyi”, “5 nömrəli sallaqxana” romanlarında müəyyən ədəbi texnika olan və Amerikanın real həqiqəti ilə uzlaşan aydın süjetin, məkan və zamanın daimi hərəkətinin olmaması diqqəti cəlb edir.

Optimizmin uzun müddət demək olar ki, “milli fəlsəfə” səviyyəsinə yüksəldiyi ölkədə pessimist Vonnegut öz qəribə, olduqca gülməli və kədərli kitablarını yazır, müasir oxucuların cəhalət içində rahat yerləşməsinə mane olur, gündəlik həyatı qəribəliyin qeyri-adi güzgüsündə özlərinə döndərməyi təklif edir. Atom bombasının təcrübəsi zamanı “Pişik beşiyi” romanında biri qaşqabaqlı halda dedi: “İndi elm günahdan xəbərdardır”. Vonnegutun qondarma “bombanın atalarından” biri olan Feliks Honniker soruşdu: “Günah nədir?”, böyük alim bunun cavabını və sevginin nə

olduğunu bilmədi. “İnsan ünsürü” elmlərin korifeylərini qətiyyənlə maraqlandırmırdı. Onun üçün əsas şey Elmi Həqiqət idi. Romanın sistemində Bokonon istənilən vasitə ilə, o cümlədən “faydalı yalanlar”la insanın taleyini yüngülləşdirmək şüarı ilə elmi həqiqətdən üzr istəyərək daşürəkli texnokrat Honnikerin rəqibi kimi çıxış edir. Onların qiyabi mübahisəsi müxtəlif formalarda, lakin ümumiyyətlə, eyni məzmunla onilliklər boyu davam edərək Qərbin mədəni vəziyyətindən xəbər verir. Honnikerin əşyalar haqqında qeyri-şəxsi biliyi Bokononun insan haqqında, eksentrikliklər, qüsurlar və onun bəşəriyyət üzrə nəzəriyyəçiləri tərəfindən onun üçün ayrılmış çərçivəyə tam yerləşmə bilməməsi haqqında ironik fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edir: “Həqiqət o qədər bərhad idi ki, insanlara düşməni oldu və Bokonon insanlara yalan söyləməyi və həqiqəti getdikcə daha çox yalanlarla bəzəməyi qarşısına məqsəd qoydu [10, s.122].” Həqiqət acı olar deyimi də bu misralar ilə bir bütünlük təşkil edə bilər. Lakin qondarma Bokonon dini bunun açıq aşkar söylənilməsinin tərəfdarı deyil və bəzən şirin yalanlarla xoşbəxtliyə nail olmağın mümkünlüyünü iddia edir.

Honniker dünyanın sirlərini açır, onu “ümitsiz hala gətirir”. Görünür ki, Bokonon da oxşar şəkildə hərəkət edir. İllüziyaları ifşa edir, mifləri məhv edir və yenilərini yaradır. Bəziləri kütlə üçün, bəziləri isə “anlayanlar” üçündür. San Lorenzo adasının əhalisinə Bokonon iman və səbr, elitaya nihilizm və total ironiya bəxş edir. Belə çıxır ki, həm Honnecker, həm də Bokonon fəlsəfəsinin postulatları kifayət qədər praktik nəticələrdən ibarətdir. Honniker siyasi intriqalarda iştirak etmir, lakin o, partlayıcı oyuncaqlar yaratmağı sevir. Bokonon da insanlara pis bir şey arzulamır, lakin onun ironik məhsulları heç də daha az öldürücü deyil. Tam istehza, müəyyən mənada, hətta ətrafdakı reallığın iyrencliyi ilə də maraqlanır: onun bələlərindən öz hazırcavab və öldürücü hökmləri üçün material çıxararaq, qarşılığında heç bir şey təklif etmədən dünyanı yaxşılaşdırmaq üçün hər bir müsbət arzunu, istəyini dondurur.

Beləliklə, Vonnegut özünü Bokonon ilə fərqli münasibətdə tapır. Bütün bunlarla yanaşı, bir tərəfdən, Bokononun “istinadsız ironiya”sı gündəlik həyatın böhranını, onu həyata keçirəni dünyaya gətirməsini, “dəli xəstə və qəzəbli dünya” üzərində hüdudsuz güc hissini təsvir etmək üçün doğru yol kimi görünür. Digər tərəfdən, Vonnegut əyilməz ironik elementlə birləşmiş müsbət göstərişlərin olmaması ilə

dünyaya göstərilən bu nadinc münasibətin təhlükəsini görür, bu qənaətə gəlir ki, ironik insan özünü boşluqla baş-başa tapır, çünki qalan hər şey onun amansız ironiyası ilə məhv edildi. Müasir dövrdə bir çox şeyi ələ salan Vonnequt dünyanı müharibədən sonrakı onilliklərdə Amerikada olduğca fəal olan “qara yumor” məktəbinə xas mövqe olan nəhəng bir “çirkinn zarafat” kimi qəbul etməyə meyilli deyil, burada Vonnequtun tənqidçiləri dönə-dönə yazılan, istedadının ən mühüm xüsusiyyətini gözdən qaçırır: o, bəşəriyyətin müsibətlərini və sarsıntılarını şəxsi faciə kimi qəbul edir.

K.Vonnequtun “Pişik beşiyi” romanında “bəşəriyyət özünə gələnə qədər” yazıçıların ümumi tətlini dəstəkləmək üçün dəvət alan baş qəhrəman qəti şəkildə imtina ilə cavab verir. Onun üçün partlayıcı münaqişələrlə dolu bir dünyada söz sənətkarlarının sükutu yangınsöndürənlərin tətli kimi qeyri-təbii və kədərli nəticələrlə zəngindir. “İnsan yazıçı olubsa, - o, əks etdirir, - o deməkdir ki, o, gözəllik yaratmaq, insanlara işıq və rahatlıq gətirmək gücündə olmaqdan ötrü öz üzərinə müqəddəs vəzifə götürüb. Personajın bu sözlərində Vonnequtun özünün istehza sənətinə münasibəti kifayət qədər ciddidir.

Forma etibarını ilə Vonnequtun bütün romanları kollajdır və “Pişik beşiyi” də istisna deyil – hadisələr, təsvirlər, düşüncələr bir kaleydoskopdakı kimi bir-birini əvəz edir. “Yazıçı hadisələrin məntiqi ardıcılığı ilə maraqlanmır - romanın lap əvvəlində o, hərəkətin əslində necə bitəcəyini oxucuya açar, rəvayətin özündə hadisələri zaman çərçivəsində sonsuz şəkildə qarışdırır, sərbəst hərəkət edir və bununla da onu sanki məhv edir”. Ən gözlənilməz bucaqdan təqdim edilən zaman fraqmentlərinin, məkan fraqmentlərinin, insan talelərinin çevrilişlərinin belə bir kollajı oxucunu heyretə gətirmək, düşünməyə vadar etmək üçün nəzərdə tutulub. Materialın bu təqdimat forması mətn yaradıcılığında oxucunun intensiv iştirakını təmin edir. Oxu stereotipləri dekonstruksiyaya məruz qalır, ənənəvi ədəbiyyatın kodları məhv edilir, oxucu labirintdə yolunu seçir və oyuna qoşulur. Mətn yaradıcılığının tam şəkildə icra edilməsində bu ortaqlıq müasir estetikanın ən mühüm prinsipi, kollaj isə postmodern mədəniyyətin ixtirası hesab olunur, çünki müasir şüurun parçalanmasını əks etdirməyə imkan verən məhz bu formadır. Deməli,

Vonnequt povestin bütün mərhələlərində formanı ən təfərrüatlı şəkildə qurmağın mümkünsüzlüyünü əsaslandırır. Onun məqsədi anti-sənət, anti-sistem yaratmaq, absurd reallıqdan (müharibə ilə əhatə edilmiş reallıq) bəhs etməyin yeni bir üsulunu, güc və zorakılıq prinsipinin aradan qaldırılacağı bir metodu inkişaf etdirməkdir. Onun romanları istər-istəməz, bilərəkdən və ya bilməyərəkdən süjet və onun sonluğunu yaratmaq üçün birlikdə işləyən personajlardan ibarətdir.

Romanın poetikası bir neçə cəhətləri ilə, məsələn, romanın bilərək sadə adlarla 127 fəslə bölünməsi, dini motivlərə və süjetlərə mütəmadi olaraq eyhamların eilməsi, saysız neologizmlər ilə seçilir. Bokonizm oxucuların müəyyən sonlu dünya haqqında təsəvvürünü yenidən qurmaq üçün nəzərdə tutulub ki, faydasız mübarizə əvəzinə onu olduğu kimi qəbul etməyimiz daha asan olsun. Yeni din ilə tanış olan oxucu heç nə başa düşmədiyini anlamağa başlayır. Bu, həm də bədii bir vasitədir. Bütün bunlara rəğmən, Vonnequt ənənəvi dini rədd etmədi, sadəcə romançıların din uğruna qondarma dünyalar ilə bağlı etdiklərini həyata keçirərək - onları gözəllik, rahatlıq və maarifləndirmə üçün daha səmərəli işləməyə məcbur edərək bəzi şeyləri dəyişdirdi. Romanda fəaliyyət həm də burada struktur bir vasitə olan komediya janrı ilə stimullaşdırılır. Bokonon və ümumiyyətlə bokonizm obrazlarında əks olunan komiks bəşəri dəyərlərin bir növ fundamental nizamlanmasıdır. Bu roman bütövlükdə müsbət məzmun kəsb edir, bəşəriyyəti öz mövcudluq şərtləri üzrə dözülməz eqoist məsuliyyətdən azad edir. Dünyanın mənasız və gülməli hala gələ biləcəyini, yaxşı həyatın isə dözülməz ola biləcəyini fərz etsək, bu yerdə istənilən Vonnequt qəhrəmanı əyilib “nəzakətdən ölə” bilər, hansı ki, əslində həqiqətən də bunu edirdi [27].

“Pişik beşiyi” boşluqlarla ayrılmış epizodlardan ibarət bir növ mozaikadır, çox zaman onların meydana gəldiyi yanlış ardıcılıqla verilir. Bir və ya fərqli obrazların həyatından parçalar zahirən bir-biri ilə əlaqəsiz olur. Onlar ayrı-ayrı tamamlanmış mətnlər təəssüratı yaradır, sanki Vonnequt romana hər bir hissədə yenidən başlayırdı. O, ənənəvi incəsənətdə strukturun ümumi qanunlarına tabe olmağa məcbur edilən kasad epizodu özünəməxsusluğu ilə götürülmüş, istənilən əlaqədən qoparılmış epizodla müqayisə edir. Gerçəkliyi əks etdirən hissə öz ilkin azadlığını, digər

hissələrlə münasibətdə bərabərliyini və eyni zamanda bəşəriyyət qarşısında azadlığını bərpa edir [26].

Vonnequt romanlarının problematikası, onun əhəmiyyəti və aktuallığı, fəlsəfi xüsusiyyəti, yazıçının dünyagörüşünün xüsusiyyətləri, yaradıcılığının Amerika Birləşmiş Ştatlarında ictimai şüurla əlaqəsi tənqidçilərin əsərlərində dərinlən işlənir. Amerikalı romançının əsərlərinin məzmunu həmişə və bütün kitablarında müasir kapitalist dünyasında NTR-nin problemləri və ziddiyyətləri ilə müəyyən edilir. Qərbin ilk yazıçılarından biri olan Vonnequt texnokratik şüurun mahiyyətini, onun əldə etmək istədiyi tərəqqinin paradokslarını etik məsuliyyət kateqoriyasını və humanizm prinsiplərini gərəksiz sayaraq hərtərəfli və dərinlən dərk etməyə çalışmışdır. Vonnequtun kitabları onun yeni kəşf edilmiş çatışmazlıqlarını, sosial quruluşunun sərtliyini, onda qurulmuş insan münasibətlərinin mexaniki xarakterini, onun seçdiyi ruhani göstərişlərin əhəmiyyətsizliyini ayırd etmək qabiliyyətini sübut etdi. Vonnequtun kitablarında isə nə ümitsiz bədbinlik, nə də tərəqqi perspektivlərindən birmənalı şəkildə mənfi rəddedilmə görünür. Bu mövqe həmişə Vonnequtun bədii təfəkkürünə uzaq olub. Onun hər kitabında başqa bir ehtimal irəli sürülür. Köhnə, lakin gündəmdən düşməyən humanist ideala əsaslanan həqiqi bəşəri dünyanın reallaşmayan ehtimal bunlardan biridir. Tənqidçilərin heç biri Vonnequtun əsərlərinin formasına etinasız yanaşmır. Onun yaratdığı bədii dünyanın qəribəliyi, yazıçının yeni roman formalarının axtarışı, bədii üslubunun orijinallığı və yeniliyi qeyd olunur. Yazıçının bədii sisteminin səciyyəvi cəhətləri az-çox təfərrüatlı şəkildə təsvir olunur: rəhbərsiz rəvayət, parçalanmış kompozisiya, real və fantastikanın vəhdəti, dəyişən zaman təbəqələri, absurdluğa meyillilik.

Romanlardakı obrazlar davamlı olaraq bir növ qarşıdurma içərisindədirlər. Hətta burada müəyyən bir sistem təxmin edilir. “Çempion üçün səhər yeməyi” romanında bir şəkildə bir dilim çörək qazanmaq üçün ikiqat şüşəli pəncərələr taxmağa məcbur olan unudulmuş və lazımsız bir fantastika yazıçısı Kilgore Troutun həyatından bəhs edilir. O, parlaq fəlsəfi romanlarının pornoqrafik jurnallarda dərc olunduğu və ucuz mağazalarda satıldığı bir cəmiyyətdə yaşayır. Onun antipodu getdikcə dəli olan zəngin və ruhsuz bir insandır. Bu, sürətlə məhvə doğru gedən bir planetdə iki cılız,

orta yaşlı, tənha ağ dərili kişinin görüşü haqqında hekayədir. Onlardan biri Kilgore Trout adlı elmi fantastika yazıçısı idi. Görüş günlərində tanınmırdı və həyatının bitdiyinə inanırdı. Tanış olduğu adam avtomobil satışı ilə məşğul idi, Pontiac avtomobillərini satırdı. Onun adı Dueyn Huver idi. Dueyn Huver dəliliyin astanasında idi. Bu romanın strukturu özündə müəllifin humanizm çağırışına birbaşa işarələr daşımır. Lakin bu əsər məzmun baxımından öz mənşəyinə görə olduqca humanistdir və bu, cəmiyyətə, onun reallıqlarına mənfi qiymətləndirmə ilə təsdiqlənir, bununla da yüksək mənəvi mənə iddia edilir. Bəzi tənqidçilər (məsələn, Jerome Klinkowitz) Kurt Vonnegutu ideoloji romançı adlandırırlar. “Çempionlar üçün səhər yeməyi” romanı, onların fikrincə, oxucuya “tibbi və fizioloji təsirlər” göstərir. Həmçinin o, əsərləri fəlsəfi traktatlardan fərqlənməyən Jan-Pol Sarrtrı xatırlatmır. Onun ideyaları “bütün cəmiyyətin şərti xəstəliklərini və ya sağlamlığını müəyyən edir”. Burada sadəcə olaraq romandakı süjet xətləri ilə ideoloji məzmunun qarşılıqlı əlaqədə olması, və istiqamətləndirici rolu var. Kurt Vonnegutun əsərlərində janrlararası sintez var, çünki məsələn, müəllif fantaziya janrını sırf evristik janra daxil edir. Bu müəllifin poetikasının fərqli cəhətidir.

Sintezə gedən yolda bədii praktiki təcrübə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ənənəvi olaraq, incəsənət sintezi dedikdə onun müxtəlif növlərinin - musiqi və poeziya, rəssamlıq, teatr, rəqs növlərinin kombinasiyası başa düşülür. İncəsənətin açıq-açkar müxtəlif növlərə - ifadəli və təsviri, məkan və zaman olaraq bölünməsi tamamilə göz qabağındadır. Onların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Lakin eyni zamanda, bu, bədii ifadə vasitələrinin - ritm və səs, təsvir, jestin, sətir və nöqtələrin sonsuz şəkildə qarşılıqlı əlaqəsi, qarşılıqlı təsiri, bir-birinə nüfuz etməsi prosesidir. Bədii sintez “Çempionlar üçün səhər yeməyi” romanında da müəllifin öz əli ilə çəkilmiş bir sıra qrafik təsvirlərin olması ilə fərqlənir. İncəsənətlərin tək-cə bədii sözlə deyil, həm də rəssamlıq və ədəbiyyatın qarşılıqlı təsiri ilə məhdudlaşan sintezi var. Vonnegutun rəsmləri romanın öz üslubu kimi düşünülmüş şəkildə sadədir.

Təəssüf ki, müasir dövrümüzdə bədii ədəbiyyat, bir qayda olaraq, bir sıra kompüter tipli əyləncədən biridir. Politoloqlar və psixoloqlar insana və cəmiyyətə yanaşmalarında texnoloji təsir və idarəetmə üsullarından istifadə edirlər. Bu, insanı

bütövlükdən və bə.əriyyətdən məhrum edən tam texnologiya idi, bununla o, simasız bir obyektə çevrildi, ancaq təkamülün hərəkətverici qüvvəsi hesab edilmirdi. Kurt Vonnequt, fikrimcə, bəşəriyyətin inkişafındakı bu üzücü dəyişikliklərə yaxşı bələd idi və daima gözəlliyə müraciət etmək zərurətinə diqqət yetirirdi. Vonnequt bədii sintez texnikalarının köməyi ilə hər bir əsərində varlığın gücünü ifşa edən bədii reallığı canlandırır. O, müasir dövrün bütün impulslarının keçdiyi, hər şeyin mənşəyi və mənbəyi olan insanın bütöv bir varlıq kimi əhəmiyyətinə fokuslanır və buna görə də o, öz fəvqəlbəşəri məqsədləri ilə hər hansı bir sosial sistemdən daha vacibdir [32].

K.Vonnequtun yaradıcılığı son yarım əsrdə ABŞ-da baş verən ictimai-tarixi proseslə sıx bağlıdır və onun özünəməxsus estetik inkişafıdır. O, realist istiqamətli ədəbiyyatla ayaqlaşır və onun müasir realizmə xas olan səciyyəvi xüsusiyyətlərini, qanunauyğunluqlarını əks etdirir.

NƏTİCƏ

Aparılan tədqiqatlarınaşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Emosional sözbazası bir insanın hər hansı bir ifadənin məzmununa xüsusi bir vəziyyətdə şəxsi, subyektiv yanaşmasını ifadə edən ən dəqiq vasitədir, həmçinin öz şəxsi hislərini, emosional təcrübələrini ifadə edən bir vasitədir.

2. Emosiya və əlaqələrin ifadə vasitələrinin təqdimatı, miqdarı və dərəcəsi ünsiyyət quran şəxs, onların müəyyən mədəniyyətə mənsubluğu və fərdi və digər xüsusiyyətləri tərəfindən müəyyən edilir.

3. Emosionallığın dərəcəsi və intensivliyi məsələn, xüsusi anadili danışanlar arasında reallığın emosional qiymətləndirilməsində təzalıqın mövcudluğunu izah edən mədəniyyətə aid olmaqla müəyyən edilir.

4. Emosionallığı açıq şəkildə morfoloji vasitələrdən istifadə etməklə, yəni söz yaradan prefikslər, mehriban, alçaldıcı, bənzərlik və s. bildirən şəkilçilər vasitəsilə də ifadə etmək olar.

5. Emosionallıq kateqoriyası da linqvistik vasitələrin qarşılıqlı təsiri nəticəsindən formal şəkildə həyata keçirilə bilər, yəni emosional münasibəti birbaşa sözlərlə əks etdirmək həmişə mümkün olmur.

6. Qeyri-vebal kateqoriyalar eyni fizioloji xüsusiyyətlərə malikdir (məsələn, müxtəlif mədəniyyətlərin danışçıları arasında təbəssüm eyni üz əzələləri ilə yaranır), lakin onların işlənmə formaları mədəni cəhətdən şərtlənir və həmçinin duyğuların, səs tonu və digər səs hadisələrin simvolik kodlaşdırılması məqsədlərinə xidmət edir.

7. Əsas qeyri-verbal ünsiyyət vasitələri dünyanın əksər ölkələrində bir-birindən fərqlənmir, məsələn, başın tərpənməsi əksər ölkələrdə razılıq kimi qəbul edilir.

8. Emotiv-empatik qarşılıqlı əlaqə emosiyaların və münasibətlərin mübadiləsidir və ünsiyyət prosesində ayrılmaz bir bütövlük təşkil edən şifahi, fonasiya və qeyri-verbal ifadə vasitələrini əhatə edir.

9. İfadəlilik və ya ifadə emosionallıqdan daha aydın şəkildə leksik vahidlərdə ifadə olunan kateqoriyadır, lakin bu kateqoriyaların hər ikisi sözün ayrılmaz stilistik xüsusiyyətidir ki, onsuz duyğulara, hislərə və ya ifadələrə əsaslanan bu və ya digər təsiri çatdırmaq mümkün olmayacaqdır.

10. Emosionallıq və ifadəlilik mahiyyətə eynidir, lakin ifadəlilik termini daha çox istifadə olunur və buna uyğun olaraq ifadəlilik kateqoriyası daha çoxşaxəlidir.

11. Dilin emosionallığı və ekspressivliyi kateqoriyalarını nəzərdən keçirdikdə bizə aydın oldu ki, ekspressivlik daha geniş anlayışdır, o, emosionallığı özündə ehtiva edir, bir mövzuya və ya fenomenə qarşı hissləri ifadə edir.

12. Sosial-siyasi leksika dildə zahirən digər leksik-semantik alt sistemlərlə eyni dərəcədə görünür. Lakin onların əksəriyyəti ikinci dərəcəli təyinatın nəticəsi olan, yəni dildə artıq mövcud olmuş yerli və ya alınma sözlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi ilə əldə edilən leksemlərdir.

13. Sosial-Siyasi Leksikanın aktiv fəaliyyət göstərən hissəsi ilə bərabər, bir sıra tarixi sözlər də mövcuddur.

14. Siyasi dilin əsas fərqləndirici xüsusiyyəti evfemizasiyadır ki, bu da ictimaiyyəti çaşdırmaq və həqiqəti saxtalaşdırmaq məqsədilə siyasətdə adətən bəzi söz və ifadələri yumşaltmaq üçün lazım olan anlayış və emosional “məna” baxımından neytral olan söz və ya təsviri ifadədən istifadə edilməsidir.

15. Sosial Siyasi Leksikanın əsas semantik əlaməti “Siyasi, Sosial” semantik komponentinin mövcud olmasıdır.

16. Böyük jurnalist istedadına malik olan Vonnequt həmişə təkcə ABŞ-da deyil, eyni zamanda bütün dünyada baş verən siyasi hadisələrə reaksiya göstərmişdir.

17. Təcəssümü dövlət maşınına çevrilən müasir sivilizasiyanın həmişə tək bir şəxsə qarşı olduğunu anlamaq gələcək yazıçıda mədəniyyət şokuna səbəb oldu. Buna görə də Kurt Vonnegutun romanlarındakı personajlar həmişə bir insanla onun mənsub olduğu sivilizasiya arasındakı münaqişə modelini təmsil edir.

18. Beləliklə, bəşəriyyətin özünün fəaliyyətləri nəticəsində istər müharibə, istərsə də elmi-texniki tərəqqi, Vonnequtun fikrincə, cəmiyyətin tam tənəzzülünə gətirib çıxarır.

19. Kurt Vonnegutun əsəri kəskin sosial problemlərə, xüsusən də müharibənin qəddarlığı, cəmiyyətin ruhsuzluğu və sosial ədalətsizlik mövzusunda ifadə olunan insan şəxsiyyəti və sivilizasiya probleminə toxunur.

20. Kurt Vonnegut müasir cəmiyyətin kəskin tənqidi olduğunu təsvir edir, kapitalist sivilizasiyasının anti-humanist mahiyyətini qınayır, bəşəriyyətin üzərində asılı olan həyatın məhv edilməsi təhlükəsi barədə xəbərdarlıq edir, ümumbəşəri humanist idealların doğruluğunu müdafiə edir, yüksək mənəviyyatın və estetik kateqoriyaların sosial səmərəliliyinin gücləndirilməsinə çağırır.

21. İctimai baxış və humanizmə sadiqlik Kurt Vonnegut yaradıcılığının real yaradıcılıq metodunu və sosial-tənqidi istiqamətini müəyyən edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində

1. Abdullazadə N., Xalıqov F. Azərbaycan dili. Bakı, 2006, 79s.
2. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1973, 110s.
3. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı, “Elm”, 1973, 5s.
4. Mustafayeva Q. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 2010, 69s.
5. Ruxsarə Abbasəliyeva. Dildə ekspressivlik və emosionallığın verbal və qeyri verbal ifadə vasitələri. Bakı 2018. 160 s.
6. Şabanov Ş.H. Bədii dildə emosional-ekspressiv sözlər. S.Rəhimovun “Şamo” romanı əsasında // Azərb. SSR Ali və Orta İxtisas Təhsili Nazirliyinin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası. 1975, №4, s.43-48

Rus dilində

7. Абиева Н. А. Смертельная игра в жизнь по Воннегуту / Наталия Александровна Абиева // Воннегут К. Галапагосы, М. : Азбука, 2000. – С. 3-1
8. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии Л.: Изд-во Ленинградского университета, 1963. - 208 с.
9. Амусин М.Ф. Освобождение. К 80-летию Курта Воннегута / Марк Фомич Амусин // Звезда. – 2002. – № 11. – С. 45-52.
10. Арнольд И. А. Стилистика. Современный английский язык: Учебник для вузов. --5-е изд., испр. и доп.-- М.: Флинта: Наука, 2002.-- 384 с.
11. Арнольд И.В. Интерпретация художественного текста: типы выдвижения и проблема экспрессивности // Экспрессивные средства английского языка. Сб. научных трудов ЛГПИ им. А.И. Герцена. – Л., 1975. – С.11-20.
12. Аствацатуров А. А. Поэтика и насилие (о романе Курта Воннегута «Бойня номер пять») // Новое литературное обозрение. № 58 (2002). С. 209–222.
13. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.

14. Балли Ш. Французская стилистика. М.: Иностран. лит., 1961. 396 с.
15. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества-- М.: Искусство, 1979-- 423 с.
16. Ванякина Е.В. Негативно-эмотивные характеристики человека в лингвокультурологическом аспекте (на материале немецкого языка): дис. ... канд. филол. наук. Владимир, 2005. 172 с.
17. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. М.: Рус. словари, 1996. 197 с.
18. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М.: Наука, 1977. – 312 с.
19. Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы.- М., Изд.-во Моск. ун-та, 1978—174 с.
20. Воннегут К. Сирены Титана : собр. соч. в 5 т. / Курт Воннегут. – Москва : СП «Старт».-Т. 2. – 1992. – 454 с.
21. Воннегут Курт Бойня номер пять, или Крестовый поход детей /Курт Воннегут; [пер. с англ. Р. Райт-Ковалевой].-- Москва: АСТ, 2009.-- 222 с.
22. Галкина-Федорук Е.М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – М.; 1958, 80с.
23. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. М.: Издательство литературы на иностранных языках, 1958 - 459 с.
24. Дмитрук В. В. Творчество К. Воннегута: социально-критические тенденции, жанр, поэтика: дисс. канд. филол. наук—Киев,1984—202 с.
25. Елисеева В.В. Лексикология английского языка.-- СПб: СПбГУ, 2003-- 44 с.
26. Зверев А.М. Модернизм в литературе США. М.: Наука, 1979. - 318 с.
27. Зверев А. Сигнал предостережения // Воннегут К. Бойня № 5, или Крестовый поход детей. Колыбель для кошки. Завтрак для чемпионов, или Прощай, черный понедельник. Дай вам бог здоровья, мистер Роузуотер, или Не мечите бисер перед свиньями. М., 1978. С. 7.
28. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2002. 752 с.

29. Красавский Н.А. Динамика эмоциональных концептов в немецкой и русской лингвокультурах: дис. ... д-ра филол. наук. Волгоград, 2001. 507 с.
30. Купченко М. Л. Проблема личности и общества в романе Э. Бульвер-Литтона «Юджин Арам» // Вопросы филологии: сб. ст. / Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова, филол. фак. Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1976. Т. 5. С. 168–173.
31. Лихачев Д. С. Внутренний мир художественного произведения / Дмитрий Сергеевич Лихачев // Вопросы литературы. – 1968. – № 8. – С. 70-85
32. Михилев А.Д. Французская сатирическая проза второй половины XX в. - Харьков, 1989.
33. Морозова И.О. Способы выражения эмоциональности в английском и русском языках // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота. – 2016. – № 6 (60). С. 132-134.
34. Некрасова Л.С. Функционирование историзмов в современном английском тексте. Автореф. дисс. на соиск. учен. степ. канд. филол. наук; Рос. гос. пед. ун-т им. А. И. Герцена. – СПб, 2008. – 197 с.
35. Покровская Я.А. Языковые способы авербальной эмоциональной агрессии в художественном тексте (на материале английского языка) // Язык и эмоции: сб. науч. тр. / ред. В.И.Шаховский; ВГПУ. Волгоград: Перемена, 1995.
36. Рожнова Е.А. Эмоционально-экспрессивная лексика английского языка и ее нагруженность // Альманах современной науки и образования. – Тамбов: Грамота. – 2014. – № 11 (89).
37. Савинич С. С. Проблема символики Дома в литературе США: от эпохи Романтизма до середины XX века: диссертация... кандидата филологических наук. Москва, 2012. — 203 с.
38. Телия В.Н. Экспрессивность как проявление субъективного фактора в языке и её прагматическая ориентация // Человеческий фактор в языке: языковые механизмы экспрессивности. – М.: Наука, 1991.
39. Фесенко С.Л. Лингвокогнитивные модели эмоций в контексте национальных культур: дис. ... канд. филол. наук. М., 2004. 199 с.

40. Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания: учеб. пособие к спецкурсу. Волгоград: Изд-во ВГПИ им. А.С.Серафимовича, 1983. 96 с.
41. Шевченко О.А. Проблема категории эмотивности в лингвистике: учеб. пособие / Перм. гос. техн. ун-т. Пермь, 2006. 55 с.
42. Экман П. Психология эмоций. Я знаю, что ты чувствуешь. СПб.: Питер, 2010. 376 с.

İngilis dilində

43. Arutyunova N.D. Language metaphor (syntax and vocabulary) // *Linguistics and poetics*. M.: "Science", 1979. - P. 147-173.
44. Arutyunova N.D. Types of language values: Evaluation. Event. Fact. M.: "Science", 1988.- 338 p.
45. Baranov A.N., Karaulov Yu.N. Russian political metaphor (vocabulary experience). -M.: IN-T of Russian Language of the USSR, 1993.
46. Baranov A.N., Karaululov Yu.N. Russian political metaphor (materials for the dictionary). M.: In-T of Russian Language of the USSR Academy of Sciences, 1991. – 193 p.
47. Conceptual analysis: methods, results, perspectives: the abstracts of the conference reports. M.: Iya Academy of Sciences of the USSR, 1990. - 94 p.
48. Harutyunova N.D. "Proposition", "Fact", "Event" (experience conceptual analysis) // *News of the Academy of Sciences of the USSR, Ser. Lit. and Yaz.* M., 1987, vol. 46, No. 6. - P. 529-546.
49. Harutyunova N.D. Axiology in the mechanisms of life and language // *Problems of structural linguistics*, 1982. -M., 1984, 98p.
50. Harutyunova N.D. Anomalies and language (to the problem of the language "paintings of the world") // *Questions of linguistics*. 1987 - № 3. - P. 75-91.
51. Harutyunova N.D. Offer and its meaning. Logic-semantic problems. -M.: "Science", 1976. – 383p.

52. Karaulov Yu.N. Linguistic design and thesaurus of the literary language. M.: "Science", 1981.- 366 p.
53. Klinkowitz J. Vonnegut, Kurt- Criticism and interpretation.--New York: Methuen, 1982—305 p.
54. Komlev N.G. Components of the meaningful structure of the word. M.: Ed. Moscow State University, 1969. – 192 p.
55. Lakoff J., Johnson M. Metaphors that we live // Language and modeling of social interaction. M.: "Progress", 1987. - P. 126-172.
56. Lakoff J., Johnson M. Metaphors we live // Theory of metaphors. -M.: "Science", 1990. - P. 387-415.
57. Trofimova S.V. Public and political translation and its specificity. Eagle: go HPO OGU, 2005. - 174 p. - P. 11-13
58. Ullman St. Language and Style. – N.Y., 1964. – 639 p.
59. Vasiliev L.M. Types of predicate values // Studies on semantics. Si-stembo-functional aspect and language teaching. Interunion.Scientific Sat Ufa, 1991, p.55-61.
60. Vonnegut K. Jr. Wampeters, Foma and Grandfalloon (Opinions) / Kurt Vonnegut // N. Y. : Panther Books, 1976. – P. 234-239.
61. Vonnegut K. Slaughterhouse-Five. -London: Vintage Classics, 2016. — 177p.
62. Wolf E.M. Functional semantics evaluation. M.: "Science", 1985. – 227 p.
63. Wurnzbitska A. Comparison of gradation - metaphor // Theory of metaphor. - M.: "Progress", 1991.-s. 133-152.
64. Wurnzbitska A. Speech acts // New in foreign linguistics. Vol. 16: Linguistic pragmatics. M.; "Progress" 1985. - 251-275.
65. Zhdanova L.A. Public and political vocabulary: Structure and Dynamics: The Dissertation of the candidate of philological sciences: 10.02.01. - Moscow, 1996. - 224 p.

Internet resurslari

66. Cambridge Dictionary. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://dictionary.cambridge.org/ru/> (дата обращения: 22.02.2017).

67. <http://ozhegov.info/slovar/>

68. Kemertelidze N., Manjavidze T. Stylistic repetition, its peculiarities and types in modern English (Электронный ресурс)// European Scientific Journal, 2013, URL: <http://eujournal.org/index.php/esj/article/view/1610> (дата обращения: 17.03.17)

69. Воннегут К. Человек – самая большая ошибка эволюции! [Электронный ресурс] / Курт Воннегут. – Режим доступа: <http://vonnegut.ru/forum/old/view-book=vonnegut.htm> [<http://vonnegut.ru>] – Дата доступа: 04.01.2014.

70. Федорова Л.Л. Понимание в общении // Понимание в коммуникации: тез. докл. Междунар. науч. конф. (28 февр. – 1 марта 2005 г., Москва). М., 2005. URL:http://www.srcc.msu.ru/unipersona/site/conf/conf_05/tesi05.htm(дата обращения: 15.05.2010).